

Azerbaycan'da Hanlıklar Dönemi Nüfusuna Dair Kaynaklar

İrade Memmedova*

Giriş

Nüfusa dair verilen bilgiler herhangi bir devletin yerel halkının, dilinin, dininin başlıca belirleyicidir. Nüfusun uğraşlarına dair verilen bilgiler onun iktisadî ve sosyal hayatının göstergisidir. Nüfus olmadan bir devlet de yoktur. Nüfusun iktisadî verileri, askerî birlikler oluşturma yeteneği, ticareti, etnografik özellikleri, örf ve gelenekleri devletin kudretini ve siyasi istikametlerini belirleyen faktörlerdir. Nüfusun araştırılmasında demografi çok önemlidir. Demografi, diğer adıyla nüfus bilimidir, dünyada veya bir ülkede bulunan nüfusun yapısını, durumunu, dinamik özelliklerini inceleyen bilim dalıdır.

Genel olarak nüfus hakkında bilgileri iki gruba ayırabiliriz:

1. Nüfus hakkında ilkin bilgiler.

2. Belli amaçlarla hususu. prosedürlerin, kuralların yardımıyla değiştirilmiş ikinci el bilgiler.

Nüfus hakkında ilkin bilgileri de gruplara ayırabiliriz:

1. Nüfusun belirli zaman dilimi için durumunun hesaplanması. Bu tabii ki, nüfus sayımları ve özel seçme anketler aracılığıyla gerçekleştirilir.

2. Herhangi zaman diliminde demografik süreçlerin hesaba alınması. Bu da doğumları, ölümleri, evlilikleri, boşanmaları içerir. Bu veriler toplumun gelişme boyutuna göre verilir ve toplumun refah ettiği veya enflasyona uğraması nüfus süreçlerini derinden etkilemektedir. Hanlıklar döneminde nüfus sayımları sadece 18. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin ele geçirmiş olduğu Azerbaycan topraklarında ve bir de Azerbaycan hanlıklarının Rusya işgalinden sonra gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle bu nüfus sayımlarında nüfusun etnik, sosyal, dinî, yaş içeriği verilir. Tabii ki, bu dönemde nüfus

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Azerbaycan Tarih Kurumu Başkan Yardımcısı, irade.mammadli@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2273-5732
DOI: 10.37879/9789751749994.2022.12

sayımlarında erkeklerin evli ve ya bekar olduğu kayda alınır ve birçok durumda Müslüman kadınların sayımı gerçekleştirilmemektedir.

Azerbaycan'da hanlıklar dönemi (XVIII. yüzyıl-XIX. yüzyılın başları) nüfusunun incelenmesinde demografiye has bazı yöntemler kullanılabilir. Bunların sırasına analiz, sentez, karşılıklı mukayese yöntemleri, tarihî, istatistik, matematik, teorik, iktisadî, etnik, coğrafi vb. yaklaşım, demografik durumun değerlendirilmesi, demografik tablolar vb. ait etmek olur. Birçok hallerde kaynakta verilen rakamın yanlış olub olmamasını diğer bir kaynakla kıyaslama fırsatı olmadıkta, o zaman araştırılan bölge, şehir ve ya köyün coğrafi konumu, iktisadi verileri, toprağının verimli olup olmaması, siyasi olayların nüfusa etkisi vb. faktörlerin araştırılması nüfus sayının netleştirilmesine yardımcı olabilir. Mesela, herhangi bir şehrin nüfus sayısı hakkında verilen bilgi bu şehrin coğrafi olarak kapsadığı topraklarda yerleşebilecek nüfus sayısından fazladır, o zaman kaynağın verdiği bilgi yanlıştır. Bunun da belirlenmesinde teoretik, matematik ve coğrafi yöntemlerin karşılaştırılması önemlidir. Tarihi, istatistik, matematik, teorik, iktisadî, etnik, coğrafi yaklaşım, demografik durumun değerlendirilmesi ve tüm bunların analiz, sentez ve kıyaslanması araştırılan hanlıklarının nüfusu hakkında verilen bilgilerin netleştirilmesinde rolü büyüktür.

Hanlıklar döneminde Azerbaycan nüfusunun araştırılmasına ait bilgileri içeren kaynaklar birkaç gruba bölünebilir, aynı zamanda da bu kaynakları da yazılma süreci, dili ve tipine göre nitelendirmek mümkündür:

1. Azerbaycan hanlıklarının oluşması sürecinde nüfusa dair kaynaklar:

Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'ın bazı topraklarını ele geçirmesine ilişkin hazırladıkları tahrir, icmal ve mufassal defterler,

Bu bölgelerde bulunmuş seyyahların eserleri.

Dönemin çeşitli dillerdeki Azerbaycan nüfusu hakkında bilgileri içeren kaynakları ve arşiv belgeleri.

2. Bağımsız hanlıklar döneminde nüfusa dair kaynaklar:

Hanlıklarda tertiplenen vergi, mülki, yargı, dini vb. belgeler,

Azerbaycan hanlıklarına seyahat etmiş seyyahların eserleri.

Rusya İmparatorluğu, Osmanlı Devleti ve İran Devleti'nin makamlarında hizmet eden askerlerin ve sivil görevlilerin hanlıklar hakkında düzenlediği askerî istatistikî bilgiler, haritalar, istihbarat dosyaları vb.,

Arşiv belgeleri,

Dönemin tarihçilerinin eserleri.

3. Azerbaycan hanlıklarının Rusya İmparatorluğu tarafından işgali sürecinde nüfus bilgilerini içeren kaynaklar:

Arşiv belgeleri,

Bu dönemde Azerbaycan'a seyahat etmiş seyyahların eserleri,

Rusya İmparatorluğu görevlilerinin hanlıkların işgali sürecinde düzenlediği askeri istatistikî bilgiler, haritalar, genel nüfus sayımları, istihbarat dosyaları vb.,

Kaçarlar İrani, Osmanlı Devleti ve Rusya İmparatorluğu ile Azerbaycan hanları arasındaki yazışmalarda nüfus hakkındaki bilgiler, onların arasındaki Azerbaycan'ın demografik durumun ve etnik içeriğinin değiştirilmesine yönelik antlaşmalar,

Rus askerlerinin eserleri,

Dönemin tarihçilerinin eserleri,

Farsça kaynaklar.

4. Azerbaycan hanlıklarının Rusya tarafından işgalinden sonraki kaynaklar:

Rus askerî görevlilerinin düzenlediği genel nüfus sayımları,

Rus askerî tarihçilerinin eserleri,

Rusya işgalinden sonra Azerbaycan nüfusunun iktisadî, dinî, etnik vb. durumunu yansıtan kaynaklar,

Arşiv belgeleri,

Dönemin tarihçilerinin eserleri,

Azerbaycan nüfusu hakkında bilgileri içeren toplu şekilde yayınlanmış arşiv belgeleri,

Farsça kaynaklar.

1. Azerbaycan Hanlıklarının Oluşması Sürecinde Nüfusa Dair Kaynaklar

1.1. Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'ın Bazı Topraklarını Ele Geçirmesi ile Bağlı Hazırladıkları Tahrir ve Mufassal Defterler

Birinci gruba dahil olan Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'ın bazı arazilerinin tutması ile tertiplelediği tahrir, mufassal ve icmal defterlerin (1727 ve 1728 yıllarına ait) önemi çok büyüktür. Çünkü bu defterler incelenen dönemde Azerbaycan topraklarındaki hanlıkların nüfusunun listeye alınmasının gerçekleştirildiği tek ve kıymetli kaynaklardır. Osmanlıların 18. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın bazı eyaletlerini tutması ile tertiplelediği icmal ve mufassal defterlerin farklı liva ve sancakların nüfusunun etnik, dinî ve sosyal yapısı, nüfustan alınan vergiler, eyalet, nahiyeye, köy, kışlak, yayla ve mezraaların isimleri ve sayısının, burada yaşayan nüfus ve onların gelirlerinin araştırılmasında rolü büyüktür. Bazı durumlarda isimleri türk dilinde olup nüfusunun gayri müslimler oldukları bildirilen arazi adlarının da görülmesinin temel nedeni gösterilen arazilerin Osmanlılar tarafından daha önceleri (16. yüzyılın sonlarında) düzenlediği inceleme ve mufassal defterlerde bu toprakların nüfusunun Türk-Müslüman oldukları belirtilen, belirli sebepler yüzünden nüfusu terk edilmiş köylerde sonradan gayrimüslimlerin yerleşmesi ile bağlıdır.

18. yüzyılın başlarında tertiplenen tahrir, mufassal ve icmal defterlere (1727 ve 1728'li yıllar) aşağıdakiler dahildir:

Erdebil livasının nefsi-i Erdebil, Sarab, Meyane, Pervane, Kendivan, Kermrud, Heştrud, Tabtab nahiyeleri karyelerinin nüfus ve hasilatının havi mufassal defteri¹,

İran'da Halhal ve Urmiye livaları nahiyeleri kurasının nüfus ve hasilatını mübeyyin mufassal tahrir defteri²,

Merga livasının nüfus ve hasilatını mübeyyin mufassal tahrir defteri³,

1 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu-Tahrir Defterleri (TTD), No. 902, Erdebil livasının nefsi-i Erdebil, Sarab, Meyane, Pervane, Kendivan, Kermrud, Heştrud, Tabtab nahiyeleri karyelerinin nüfus ve hasilatının havi mufassal defteri, v. 1-405; Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri (araşdırmanın və transliterasiyanın müəllifi Erhan Arıqlı), Bakı 2004, s. 169-844.

2 BOA, TTD, No. 910, İran'da Halhal ve Urmiye livaları nahiyeleri kurasının nüfus ve hasilatını mübeyyin mufassal tahrir defteri, v. 1-409.

3 BOA, TTD, No. 909, Merga livasının nüfus ve hasilatını mübeyyin mufassal tahrir defteri, v. 1-528.

Hoy livasının nefsi-i Hoy, Çors, Gerger, Sekmanabad, Süleymansaray, Pepecik, Çaldıran nahiyeleri nüfus ve hasılatının mübeyyin mufassal tahrir defteri⁴,

Revan eyaletine mülhak Makü sancağının tahrir defteri⁵,

Tebriz livasının nüfus ve hasılatını havi defteri⁶,

Gence eyaletinin kanunnamesi ve Gence, Berdi, Ersiber, Lori livaları nahiyeleri kurasının nüfus ve hasılatını havi mufassal tahrir defteri⁷,

Revan Valisi Vezir İbrahim Paşa tarafından Gence, Berda ve Halhana sancaklarında tevcih olunan timarları havi mufassal tahrir defteri⁸,

Gence eyaletinde Muhafız Hacı İbrahim ve Hacı Ali Paşalar tarafından tercih olunan timarlar havi mufassal tahrir defteri⁹,

Naıhçıvan livasının nüfus ve hasılatını ve evkafını havi mufassal tahrir defteri¹⁰,

Revan eyaletinin havi olduğu livalardaki has, timar ve zeametleri havi icmal defteri¹¹,

Revan livasının nüfus ve hasılatını mübeyyin mufassal defter¹²,

4 BOA, TTD, No. 911, Hoy livasının nefsi-i Hoy, Çors, Gerger, Sekmanabad, Süleymansaray, Pepecik, Çaldıran nahiyeleri nüfus ve hasılatının mübeyyin mufassal tahrir defteri, v. 1-452.

5 BOA, TTD, No. 895, Revan eyaletine mülhak Makü sancağının tahrir defteri, v. 1-41.

6 BOA, TTD, No. 904, Tebriz livasının nüfus ve hasılatını havi defterin 1. cildi, v. 1-428; BOA, TTD, No. 908, Tebriz livasının nüfus ve hasılatını havi defterin 2. cildi, v. 1-326.

7 BOA, TTD, No. 903, Gence eyaletinin kanunnamesi ve Gence, Berdi, Ersiber, Lori livaları nahiyeleri kurasının nüfus ve hasılatını havi mufassal tahrir defteri, v. 1-640; Gence-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri (ön söz, tərcümə və qeydlərin müəllifi H. Məmmədov), Bakı 2000, s. 23-570.

8 BOA, TTD, No. 913, Revan Valisi Vezir İbrahim Paşa tarafından Gence, Berda ve Halhana sancaklarında tevcih olunan timarları havi mufassal tahrir defteri, v. 1-298.

9 BOA, TTD, No. 914, Gence eyaletinde Muhafız Hacı İbrahim ve Hacı Ali Paşalar tarafından tercih olunan timarlar havi mufassal tahrir defteri, v. 1-53.

10 BOA, TTD, No. 905, Naıhçıvan livasının nüfus ve hasılatını ve evkafını havi mufassal tahrir defteri, v. 1-306; Naıhçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (qeydlərin müəllifi H. Məmmədov, tərcümə edənlər akademik Z. Bünyadov, H. Məmmədov), Bakı 2001, s. 37-367.

11 BOA, TTD, No. 898, Revan eyaletinin havi olduğu livalardaki has, timar ve zeametleri havi icmal defteri, v. 1-171; İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Ziya Bünyadov və tarix elmləri namizədi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı)), Bakı 1996, s. 18.

12 BOA, TTD, No. 901, Revan livasının nüfus ve hasılatını mübeyyin mufassal defter, v. 1-585.

Hemedan eyaletinin kurasinin nüfus ve hasılatını mübeyyin nüfus tahrir defteri¹³.

Gösterilen defterler adı geçen liva ve sancakların nüfusunun sosyal, etnik, dinî, say içeriğinin, uğraş alanlarının, vergiler ve gelirlerinin belirlenmesinde çok önemlidir. 1728 yılı Erdebil Livası'nın Mufassal Defteri'ne göre Erdebil Livası'na iki şehir, 643 köy ve 19 mezraa giriyordu. Mufassal defterdeki bilgilere bakılırsa Erdebil Livası'nın Erdebil nahiyesi Erdebil şehri, 169 köy ve 7 mezraadan, Serap nahiyesi Serap şehri, 118 şehir ve 1 mezraadan, Heşrud nahiyesi 106 köyden, Tabtap nahiyesi 15 köyden, Miyane nahiyesi 101 köyden ve 9 mezraadan, Pervane nahiyesi 69 köy ve bir mezraadan, Kendivar nahiyesi 40 köyden, Kerem nahiyesi 25 köy ve 1 mezraadan oluşmuştur¹⁴. Belirtilen köylerin yalnız %52.9'nun dolu, boş kalmış köylerininse nüfusunun %47.1'nin diğer yerlere taşınması burada yapılan ağır askerî ve sosyal ekonomik sorunlarla ilgiliydi. Erdebil Livası'nda (Erdebil ve Serap şehirleri de ait olmakla) yaşayan 59.782 kişi nüfustan 59.623 (%99.7) kişi Müslüman Azerbaycan Türklerinden, 159 (%0.3) kişiyse Hristiyan Ermenilerden oluşmaktaydı¹⁵.

1728 yılında Urmiya ve Halhal Livası'nın Mufassal Defteri'ne göre Urmiya şehrinde yaşayan 6.936 kişilik nüfusun 6.711'i Türk (%96.8), 225'iye (%3.2) Yahudiydi¹⁶. Adı geçen mufassal defterin bilgisine göre şehirde iki çeşit Türk Müslüman nüfus dikkati çekmektedir; Türk nüfusu ve Terekeme Türk boyları. Afşar, Karamanlı, Ereblî ve diğer Türk boylarına ait aileler Terekemelerdi ve şehirde tam meskûnlaşmamışlardı, yani her an önceki yaşam şekillerine dönebilirlerdi. Şehre gelen Terekemelerin en çoğu Afşarlardı.

Osmanlıların 1727 yılında düzenledikleri Marağa Sancağı'nın Mufassal Defteri'ne göre, Marağa nüfusunun çoğu Azerbaycan Türklerinden oluşmaktaydı. Bunlardan bir kısmı Mukaddem Türkleriydi ve oturak yaşam tarzına geçmek için şehre yerleşmişlerdi. Azerbaycan Türkleri ve gayri Müslimler ayrı mahallelerde oturuyorlardı¹⁷. Şehirde yaşayan Azerbaycan Türklerinin toplam nüfusu 1.553 aile (7.765 kişi, %98.4), gayrimüslimlerin (gebrani) sayısıysa 128'di (% 0.8 Hristiyan Ermeniler, %0.8'iye Yahudiler).

13 BOA, TTD, No. 907, Hemedan eyaletinin kurasinin nüfus ve hasılatını mübeyyin nüfus tahrir defteri, v. 1-484.

14 Erdebil Livasının Mufassal..., 2004, s. 129-844.

15 Erdebil Livasının Mufassal..., s. 166 – 167, 177, 194 – 195, 435 – 438, 437 – 438, 635 – 637.

16 BOA, TTD, No. 910, v. 1-409.

17 BOA, TTD 909, s. 5-25.

1728 yılı tahrir defterine göre Tebriz şehrinde yaşayan 29.144 kişilik nüfusun 28.480'i (%97.7) Müslüman Azerbaycan Türklerinden, 610'u Ermenilerden (%2.1), 54'üyse (%0.2) Yahudilerden oluşmaktaydı¹⁸. Eğer buraya askerî operasyonlar sırasında şehirden göç edenleri ve 1727 yılındaki depremde ölenleri de eklersek o zaman nüfus sayısı da çok olur.

Gence – Karabağ Eyaleti'nin Mufassal Defteri'ne göre 1727 yılında Gence – Karabağ eyaletinde kayda geçen 18.296 vergi veren nüfusun 10.741'i Müslüman, 7.555'iyse Hristiyan olmuştur. Bu dönemde Gence – Karabağ eyaletinin Karabağ Hanlığına ait olan 20 bölge ve 6 elatin nüfusu 9.581 vergi verendi. Karabağ'da kayda geçen 9.581 vergi verenin 6.089'unu Müslümanlar, 3.492'sini gayrimüslimler oluşturmuşlar¹⁹.

1727 yılı tarihli Nahçıvan Sancağı'nın Mufassal Defteri'ne göre Nahçıvan sancağında 8.957 vergi veren vardı²⁰. Mufassal defteri düzenleyenler birçok köylerin nüfusunun Şii oldukları için bölgeyi terk ettiklerini ve daha geri dönmeyeceklerini bildirmektedirler²¹. Toplam olarak Nahçıvan şehrinde Müslümanlar %91, Hristiyanlarsa %9'u oluşturmuşlar.

1728 yılı tarihli Mufassal Defter'inin bilgisine²² göre İrevan eyaletinde yaşayan 71.583 kişiden 43.784'ü (%61.2) Türk Müslüman, 27.799 kişiye (%38.8) Hristiyan olmuştur. Mufassal defterde İrevan şehrinin nüfusunun etnik kimliği şu şekilde gösterilmiştir; 428 evli Müslüman Türk, 224 evli ve 9 bekâr Hristiyan.

18 BOA, TTD 904, s. 3-58.

19 Gence-Karabağ eyaletinin mufassal..., s. 23-570.

20 Nahçıvan sancağının mufassal..., s. 37-367.

21 Nahçıvan Sancağının Mufassal..., s. 324-325.

22 İrevan əyalətinin icmal..., s. 18.

1.2. Bu Bölgelerde Bulunmuş Seyyahların Eserleri

Bu topraklarda bulunmuş seyyahların bilgileri de nüfusun incelenmesi açısından önem arz etmektedir.

Mami de Klerak'ın *İran Tarihinde* hem Mami de Klerak'ın, hem de misyoner Monye'nin Azerbaycan nüfusuna dair bazı bilgiler yer almaktadır. Örneğin, 18. yüzyılın başlarında İrevan'da bulunmuş misyoner Monye²³, o sıradan da aynı yüzyılda İrevan'ı ziyaret etmiş Mami de Klerak Ermeniler İrevan şehrinin nüfusunun ¼'ni, Azerbaycanlılarsa büyük çoğunluğunu oluşturuyorlardı şeklinde yazmaktadır²⁴.

25 Haziran 1701 yılı tarihli *Hafıza Notları* olarak isimlendirilen belgede İrevan şehrinin nüfusu hakkında bilgi vardır. İrevan şehrinde toplam 300 kişiden bir azcık fazla Ermeni yaşadığı ve onların da ticaretle uğraştıkları belirtilmektedir²⁵.

1701-1707 yıllarında Azerbaycan seyahat etmiş Hollanda ressamı ve arkeologu Kornelius de Bruin günlüğünde²⁶ 18. yüzyılın başlarında Azerbaycan halkı, aynı zamanda Derbent, Niyazabad, Şamahı, Gence şehirlerinin nüfusu, gelenekleri, giysisi hakkında önemli bilgiler vermiştir.

1717-1718 yıllarında Azerbaycan'da bulunmuş Artemi Volnski günlüğünde Azerbaycan'ın nüfusu, iktisadî hayatı, şehirlerine dair bilgiler vermiş, şehirdeki evlerin sayısını bildirmiştir. Mesela, A. Volnski 18. yüzyılın başlarında Lenkeran şehrinde 200 evin, 1717 yılında ise Tebriz şehrinde yaklaşık 36.000 taş ve çamurdan yapılmış evin olduğunu belirtmiştir²⁷.

23 Louis-André de La Mamie de Clairac. *Histoire de Perse, depuis le commencement de ce Siècle*. t. II, Chez Charles-Antoine Jombert, libraire, Paris MDCCL (1750), s. 154.

24 Louis-André de La Mamie de Clairac, *age.*, s. 153.

25 Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. т. II, ч. I, Иреван 1964, док. No. 85, с. 213.

26 Корнелий де-Брюин. Извлечения из путешествия Корнелий де-Брюина, (Перевод с французского языка Абезгауз), АМІА ТЕ ІА, inv. 481.

27 Путешественники об Азербайджане (под редакцией Шахмалиева), т. I, изд. АН Азербайджана, Баку 1961, с. 498; Петр Павлович Бушев. Посольство Артемия Вольнского в Иране 1715-1718 гг. (по русским архивам) Изд. Наука, Москва 1978, с. 288.

Andrey Lopuhin 1718 yılı *Dağıstan Üzerinden Seyahat Dergisi*'nde²⁸ Niyazabad, Guba ve Derbent şehirlerinin coğrafi konumu, nüfusu, şehirdeki evlerin sayısı ve doğal kaynakları hakkında bilgiler vermiştir. O, 1718 yılında Guba şehrinde 600 ev kayda almıştır²⁹.

İskoçyalı hekim, seyyah Con Bel³⁰ 1715-1718 yıllarında Rusya Devleti'nin İran'a gönderdiği ve A. Volinski'nin başkanlığındaki heyet bünyesinde Azerbaycan'da bulunmuş, 1722 yılında Rus birliklerinin Hazar kıyısında yerleşen bölgelere seferine katılmış, gördüklerini günlüğüne kaydederek 1763 yılında kitap olarak yayınlamıştır. 12 Aralık 1717-16 Haziran 1718 yıllarında o Astara, Kızılağaç ve Lenkeran şehirlerinde bulunmuş, günlüğünde Tebriz, Astara, Kızılağaç, Lenkeran, Şamahı, Bakü, Derbent şehirleri, tarım, karvansarayları, ipekçilik ve s. hakkında geniş bilgi vermiştir.

Seyyah Avril Filip³¹ seyahatnamesinde Gence'ye gelişini şöyle anlatmaktadır: Biz oraya (Gence'ye) baharın ortalarında geldik, sayısız çiçekli ve yapraklı ağaçlarla kaplı evlerin görünümünü yeşillik daha da güzelleştirdi, ben böyle bir çarpıcı manzara görmemiştım. Şehrin merkezinde bulunan pazar benim Doğuda gördüğüm tüm pazarlar arasında en yakışıklısı ve büyüdü³².

1719 yılında Karl Fon Verdenle birlikte Hazar Denizi'nin batı kıyılarını keşfetmek için Rusya hükümeti tarafından bu bölgelere gönderilen ve 1727 yılına kadar Hazarsahili bölgelerde faaliyet göstermiş İvan Soymonov *Hazar Denizi ve Rusya İşgali Sırasında Orada Tabi Edilenlerin Tarif*³³ eserini yazmış ve Hazar Denizi'nin batı ve güney kıyılarının haritasını hazırlamıştı. Soymonov eserinde Azerbaycan'ın nüfusunun uğraş alanları, tarım, iktisadî hayatını, Salyan, Bakü, Derbent şehirlerinin coğrafi acıdan tarifini vermiştir.

28 Андрей Лопухин “Журнал путешествия через Дагестан” 1718 г. История, география и этнография Дагестана (ИГЭД) в XVIII-XIX вв., изд. Восточной литературы, Москва 1958, с. 6-58.

29 Андрей Лопухин... *age.*, s. 54.

30 Джон Белл. Белевы путешествия чрез Россию в разные азиатские земли; а именно: в Испаган, в Пекин, в Дербент и Константинополь, в 3 ч., пер. с фр. Михайло Попов, тип. при Императорской Академии Наук, Санкт-Петербург 1776, ч. 1, с. VIII, 250, ч. 2, с. 244, ч. 3, с. VIII, 246; *Сообщение путешественников XIII-XVIII вв. об Азербайджане* (сост. Ямпольский), Баку 1957, т.I, АМІА ТЕ İА, inv. 3701, s. 640.

31 Phillippe Avril. *Voyages en divers e'tats d'Europe et d'Asie. Voyage de Tartorie livre second.* Fransızcadan çeviri Sara Aşurbeyli, АМІА ТЕ İА, inv. 477, s. 1.

32 Phillippe Avril, *age.*, s. 2.

33 Иван Соймонов. Описание Каспийского моря и чиненных на оном Российских завоеваний; яко часть истории государя императора Петра Великого, изд. Имп. Акад. Наук, Санкт-Петербург 1763, с. 379.

Seyyah ve misyoner Yan Kruşinski *Hristiyan Seyyahın Taribi*³⁴ eserinde Tebriz, Şeki, Şamahı, Gence, Niyazabad gibi Azerbaycan şehirleri, nüfusu hakkında bilgiler vermiştir. O, 1707 ve 1720 yıllarında Safevî Devleti'ne gelmiştir.

Rus askerî tarihçisi Pyotr Butkov'un üç kısımdan oluşan 1722-1801'li Yıllar Kafkasya'nın Çağdaş Tarihine Dair Materyaller³⁵ eserinin birinci kısmında 1722 yılından 1745 yılına kadar olan olaylar daha çok siyasi meseleleri yansıtsa da, burada nüfus hakkında bilgiler de yer almaktadır. Butkov Rus birliklerinin 1796 yılındaki Azerbaycan seferine katılmıştır.

Saksoniya kökenli, Rus ordusunun subayı İohan Gustav Gerber I. Petro'nun Hazar sahili bölgelere seferine katılmış, 1727 yılı İstanbul Anlaşması'na göre Rusya ve Osmanlı devletleri arasında sınır meselelerinin çözmek için düzenlenmiş komisyonun üyesi olmuş, Hazar sahili bölgelerin haritasını tertiplemiş, onun günlüğü ise ölümünden 26 yıl geçtikten sonra 1760 yılında *1728 yılı Hazar Denizinin Batı Kıyısındaki Ülke ve Şehirlerin Tasfiri*³⁶ adı ile yayınlanmıştır. İ. Gerber 1736 yılında tüm Muğan, Tebriz, Gence, Nahçıvan, İrevan bölgelerinde açlık olmasını ve ekmek kıtlığının olduğunu kaydetmiş, 1728 yılında Şeki nüfusunun dinî içeriğini göstermiştir³⁷.

Grigori Melgunov'un *Büyük Petro'nun İran'a Seferi*³⁸ eserinde I. Petro'nun İran'da yaşayan Ermenileri Hazar ticaretine çekmek için onlara başvurduğu anlaşılmaktadır. Hazar kıyısındaki bölgelerle yoğun ticaret yapmak amacıyla I. Petro'nun gerçekleştirdiği etkinliklerden biri de aksioner şirketinin organizasyonu idi.

34 Yan Kruşinski Xristian səyyahın tarixi (Farsçadan tərcümə Ş. Fərzəlibəyli), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1995, s. 105.

35 Пётр Бутков. Материалы для новой истории Кавказа. 1722-1801, ч.I-III, Санкт-Петербург 1869.

36 Иоганн Густав Гербер. Описание стран и городов вдоль западного берега Каспийского моря 1728, РГАДА, ф. Ермоловых, д. 315, л. 33; Иоганн Густав Гербер. "Описание стран и городов вдоль западного берега Каспийского моря" 1728 г., ИГЭД, Москва 1958, s. 109-110.

37 Gerber, *age.*, s. 109-110.

38 Григорий Мельгунов. "Поход Петра Великого в Персию", Русский Вестник, т. 110 (1874 март), с. 60.

İohann Lerh³⁹ *Moskova'dan Astrahan'a (Hacı Tarkan) Kadar, Oradan da Hazar Denizi'nin Batı Kıyısında Yer Alan Ülkeler Boyunca 1733 Yılından 1735 Yılına Kadar Süren Yolculuk* eserinde Hazar Denizi'nin batı kıyılarındaki bulunan Azerbaycan topraklarının iktisadî hayatı, tarımı, iklimi ve doğal kaynakları hakkında bilgiler vermektedir.

XVIII. yüzyılın başlarında Bakü'de bulunmuş Fransız misyonerlerinden Maz, Basu, Flieru ve başkaları kendi hatıralarında⁴⁰ bazen Hazar Denizi'nin Bakü Denizi de adlandırıldığını yazmış, şehrin doğal kaynağı olan petrolün elde edilme üsülü ve getirdiği gelirler hakkında bilgi vermiştir.

İngiliz seyyah ve tüccarı 1743-1744 yıllarında İran'a ve Azerbaycan'a seyahat etmiş *Conas Hanvey Hazar Denizinde Britan Ticaretinin Tarihi Oçerki*⁴¹ eserinin 4. cildini ilk kez 1753 yılında Londra'da yayınlamıştır. Eserde İran ve Azerbaycan nüfusunun ekonomik hayatı, Hazar Denizi'nde İngiliz ticareti verilmiştir.

1739 yılında Rusya'dan geçerek İran'a seyahat etmiş Ceyms. Spilman seyahatnamesinin⁴² esas amacı Astrahan (Hacı Tarkan) üzerinden Hazar Denizi boyunca Büyük Britanya'nın nasıl ticaret yapa bileceğinin incelenmesi olmuştur. O, Bakü'de ilkel yöntemle üretilen petrolün sadece Azerbaycan'da değil, başka yerlerde de kullanıldığını, tulumlara doldurulan Bakü petrolünün her gün at, katır, deve ya da gemi kervanları vasıtasıyla uzak şehirlere götürülüp pahalıya satıldığını belirtmiştir.

39 Иоганн Лерх. Путешествие, продолжавшееся от 1733 по 1735 гг. Из Москвы до Астрахани, а оттуда по странам, лежащим на западном берегу Каспийского моря. Новые ежемесячные сочинения, ч. 44, Санкт-Петербург 1790, с. 85.

40 Выдержки из *Lettres curieuses et edifiantes etc.* (De le Masse, Bachoud, Flerian etc (с французского на рус. яз. перевел Абезгауз), Дневник Патера де-ля-Маза, Бушу, Флернан. АМІА ТЕ ІА, inv. 471.

41 Джонас Ханвей. Исторический очерк Британской торговли на Каспийском море, с журналом автора о путешествии из Англии чрез Россию в Персию и обратно через Россию, Германию и Голландию (перевод с англ.яз Л.М. Кирякова), т. I, АМІА ТЕ ІА, inv. 155; т. II, АМІА ТЕ ІА, inv. 158.

42 Джеймс Спилман. Путешествие через Россию в Персию двух английских джентльменов, которые отправились в 1739 году, имея цель изучения того, каким образом может вестись из Астрахани по Каспийскому морю торговля Великобритании (перевод с англ. Абезгуза) АМІА ТЕ ІА, inv. 483.

Nadir Şah tarafından resmî olarak 1740 yılında hizmete davet edilen İngiliz seyyahı Con Elton günlüğünde⁴³ Şirvan ve Gence vilayetlerinin nüfusu hakkında, Hazar Denizi'nin ticaret açısından öneminden bahsetmiştir.

18. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da bulunmuş bir Fransız misyoneri *Bir Misyonerin Seyahati*⁴⁴ eserinde nüfus hakkında bilgiler vermiş, Mugan ve Talış'ı sultanlık adlandırmıştır.

Azerbaycan'a seyahat etmiş birçok seyyahın eseri Yampolski'nin editorlüğünde 1957 yılında *13-18. Yüzyıllarda Seyyahların Azerbaycan'a Dair Bilgileri*⁴⁵ ve Şahmahyev'in editörlüğünde 1961'de *Seyyahlar Azerbaycan Hakkında*⁴⁶ kitaplarında Bakü'de yayınlanmıştır .

2. Dönemin Çeşitli Dillerdeki Azerbaycan Nüfusu Hakkında Bilgileri İçeren Kaynakları ve Arşiv Belgeleri

*Tezkiretül-Mülük*⁴⁷ eserinde 18. yüzyılın başlarında Safevîlerin idarî yapısını temsil eder. Eserde Azerbaycan idarî açıdan dörde; Tebriz, Çukursaad, Karabağ ve Şirvan beylerbeğliğine bölünür, bu beylerbeğliklere dahil olan bölgeler verilir, bu bölgelerin idarî yapısı, tümen ve dinarla medahili, aynı amanda buradan ihraç edilen mallar verilir. Bu da hanlıkların oluşma sürecinde nüfusun sosyal yapısının ve bölgelerinin idarî yönden araştırılmasında rolü büyükdür.

Rus askerî tarihçisi Dmitri Buturlin *18. Yüzyılda Rusyalıların Seferlerinin Askerî Tarihi*⁴⁸ eserini Rusya okuyucuların büyük çoğunluğuna rahat

43 Джон Эльтон. Путешественные записки мистера Эльтона от Москвы до Решта (перевод с англ. яз. Л.М.Кирякова). АМІА ТЕ İА, inv. 155.

44 Путешествие одного Миссионера (Voyages d'un Missionnaire de la Campagne de Yesus. Перевод с французского языка Абезгауз), АМІА ТЕ İА, inv. 474, s. 15.

45 Сообщение путешественников XIII-XVIII вв. об Азербайджане (сост. Ямпольский), Баку 1957, т.I, АМІА ТЕ İА, inv. 3701.

46 Путешественники об Азербайджане (под редакцией Шахмалиева), т.I, изд. АН Азербайджана, Баку 1961, с. 498.

47 Tadjirat al-muluk. A manual of Safavid administration (circa 1137/1725), Persian text in facsimile (B.M. Or.9496), Translated and explained by V.Minorsky, Professor of Persian in the University of London, Printed and Bound in Great Britain at the Worrs of W.Heffer&Sons LTD., Cambridge, England, 1943, p.218; Təzkirət-ül-mülük (fars dilindən tərcümə Rəhmanindir), АМІА ТЕ İА, inv. 3614.

48 Дмитрий Бутурлин. Военная история походов Россиян в XVIII столетии, часть вторая, заключающая в себе описание Персидской войны с 1722-го по 1734-год. Сочинена на французском языке Д. Бутурлиным, флигель-адъютантом Его Императорского Величества, а переведена Гвардейского Генерального Штаба штабс-капитаном А. Корниловичем, т.IV, часть II, I половина, Печатано в Военной Типографии Главного

olsun diye Fransızca⁴⁹ yazmış ve Baş Karargahın ştabs-kaptanı A. Korniloviç tarafından Rusçaya çevrilerek 1819-1823'ü yıllarında St. Petersburg'da 4 cilt halinde yayınlanmıştır. Bu eserin 4. cildinin 2. kısmının 1. yarısı 1722-1734'ü yıllarında Rusya-İran savaşına aittir. Eserde bu savaş sırasında Rusların Hazar sahili bölgeleri işgal etmesi ile ilgili siyasi olaylara daha çok yer verilmesine rağmen, bu bölgelerin nüfusu, onların Rusya birliklerine yaklaşımı, Derbent, Bakü, Salyan, Astara, Lenkeran, Kızılağaç, Erdebil şehirleri hakkında, aynı zamanda Rusya, Osmanlı Devleti ve Safeviler Devleti arasında imzalanan antlaşmalar ve I. Petro'nun İran bölgelerinin nüfusuna muracaatı yansımıştır.

Azerbaycan hanlıklarının nüfusuna dair birçok belge ve kaynak; *Azerbaycan Tarihi Üzere Kaynaklar*⁵⁰, *Bakü Tarihine Dair Ortaçağ Belgeleri*⁵¹, *Ortaçağ Azerbaycan Tarihinin Dair Farsça Eserler*⁵², *Ortaçağ Azerbaycan Tarihinin Dair Farsça Belgeler (16-18. Yüzyıllar)*⁵³ kitaplarında yayınlanmıştır.

Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi'nin (RİDPA)⁵⁴ 77 No.lu (Rusya'nın İranla İlişkileri) və 89 No.lu (Rusya'nın Türkiye ile İlişkileri) fonlarındaki belgelerde Azerbaycan nüfusu ile ilgili bilgiler vardır. Örneğin, 1725 yılında Osmanlıların Erdebili, 1726 yılında ise Astara ve Gergenrud vilayetlerini tutmasının Osmanlı-Rusya ilişkilerine etkisi verilmiş, Osmanlıların sert vergi politikasının sonucu olarak Astara ve Gergenrud'da nüfusun onlara karşı isyanı yansımıştır⁵⁵. Hazar boyu bölgelerdeki Rus birliklerinin ordu brigadiri Levaşov Petersburg'dan gönderilen emirde Ermenileri Hazar boyu eyalet ve şehirlere, özellikle Bakü'ye, Derbent'e, Gilan'a ve Mazandaran'a göç ettirsin ve onlara öyle muamele yapsın ki, onlardan şikayet duyulmasın,

Штаба Его Императорского Величества, Санкт-Петербург 1823, с. 255.

49 Rusya İmparatorluğu'nda Fransızca asilzadelerin dili olarak görülüyordu ve hatta birçok yüksek rütbeli subaylar arasında da yazışmalar Fransızca yapılırdı.

50 Azerbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (tərtibçilər S.S.Əliyarov və Y.Mahmudov), Univer. nəşr, Bakı 1989, s. 328.

51 Tağı Musəvi, Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri, Azərbaycan EA nəşr, Bakı 1967, s.150.

52 Tağı Musəvi, Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair Fars dillində yazılmış əsərlər, Azərbaycan EA nəşr, Bakı 1965, s. 131.

53 Tağı Musəvi, Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair Fars Dilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər), Elm, Bakı 1977, s. 238

54 Архив Внешней Политики Российской Империи (АВПРИ), ф.77 (Сношение России с Персией - СРП), оп.1, 1726 г., д.4, д.6, д. 5 (1725), д.9, д.26; ф. 89 (СРП), оп.1, 1726 г., д. 15; ф. 100 (Сношения России с Арменией - СРА), оп. 160/4, д. 8 (1724 г.).

55 АВПРИ, ф.77 (СРП), оп.1, 1726 г., д. 6, л.97об.-98, ф. 89 (Сношение России с Турцией), оп.1, 1726 г., д. 15, л.78 об.

şeklinde talimat almıştı⁵⁶. Bu bilgiye dayanarak Rusya İmparatorluğu'nun Müslüman eyaletlerde kendilerine dayanak oluşturmak amacıyla Ermenileri Azerbaycan topraklarına göç ettirmek politikası yürüttüğü kanaatine varmak olur.

Rusya Devlet Kadim Aktlar Arşivi'nin (RDKAA)⁵⁷ 9 No.lu (I. Petro'nun Kabinesi), 276 No.lu, 1261 No.lu, Devlet Arşivi, Diplomatik şube fonlarında Azerbaycan nüfusu ile ilgili bilgiler yer almaktadır.

Rusya Devlet Askerî-Tarih Arşivi'nin (RDATA)⁵⁸ 52 No.lu, VUA fonlarında Azerbaycan nüfusu, tarım, şehirleri hakkında bilgiler vardır.

Rusya Bilimler Akademisi Arşivi'nin Petersburg Filialı'nın (RBA-APF)⁵⁹ belgelerinde nüfusun meşguliyeti, isyanlar vb. dair bilgiler vardır.

Astrahan Vilayeti'nin Devlet arşivindeki belgelerde⁶⁰ 1731 yılında Rusya Devleti'nin Hazar boyu bölgelerle geçmişte yapılan ticareti yeniden başlatmak hakkında kararları, 1743 yılında Rus konsulunun İran şahı ve onun tabaalarının, ayrıca Azerbaycan nüfusunun durumunu yansıtan bilgiler verilmiştir.

Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün İlmi Arşivi'ndeki (AMİA TE İA)⁶¹ İngilizce, Fransızca, Farsça, Almanca vb. dillerden çevrilmiş kaynaklar, aynı zamanda çeşitli ülkelerin arşivlerinden getirilmiş nüfusa dair bilgileri gösteren belgeler hanlıklar döneminin nüfusuna dair değerli bilgileri içermektedir.

Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü'nün İlmi Arşivi'ndeki (AMİA Eİ İA)⁶² farsdilli kaynaklar hanlıkların nüfusu, sosyal

56 АВПРИ, ф. 100 (Сношения России с Арменией - СРА), оп. 160/4, д. 8 (1724 г.), л. 1; ф. 77. (СРП), оп. 1, д. 5, л. 1.

57 Российский Государственный Архив Древних Актов (РГАДА), ф.9 (Кабинет Петра I), от. 2, кн.63, отд. I, кн. 30; ф.276; ф.1261; ф. Гос. Архив, д. 37, 1724-1726 гг., ч.1; ф. Разряд XV (дипломатический отдел), д.3; ф.77, д.1, 1713-1714 гг.

58 Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), ф.52, д.288, д. 416, ч.1; ф. ВУА.

59 Петербургский Филиал Архива Российской Академии Наук (ПФАРАН), ф.3, д.20; ф.99, оп.2, д.14.

60 Государственный архив Астраханской области (ГААО), ф. 389, оп. 1, д. 261 (1731); ф. 394, оп. 1, д. 185 (1731), д. 539, д. 1025 (1744 г.), оп. 4, д. 8 (Донесение русского консула из Персии в Государственную коллегию иностранных дел о голоде, нищете и разорении принесенных персидским шахом на подвластные ему народы), лл. 7, 16-17.

61 Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün İlmi Arşivi (AMİA TE İA).

62 Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü'nün İlmi Arşivi (AMİA Eİ İA).

ve iktisadî hayatına dair farsdilli kaynakların tutumunu öğrenmeye ve onları Rus, İngiliz, Fransız vb. dillerdeki kaynaklarla karşılaştırılmasını sağlar.

Belirtilen arşivlerde saklanan belgeler Azerbaycan hanlıklarının nüfusunun, onun sosyal, ekonomik durumunun öğrenilmesi açısından çok değerlidir. Aynı zamanda unutulmamalıdır ki, bu belgelerde, yanlışlıklar, net olmayan bilgiler, subjektif yaklaşımlar da vardır.

3. Bağımsız Hanlıklar Döneminde Nüfusa Dair Kaynaklar

3.1. Hanlıklarda Tertiplenen Vergi, Mülki, Yargı, Dinî vb. Belgeler

Babağil makberesine ait belgeler⁶³ Lenkeran hanlığının nüfusunun hangi vergileri verdiğini öğrenmeyi sağlar. Bu belgeler 1773-1778 yıllarında Astara'da 19 isimde vergi alındığını söylemeye imkân verir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi'ndeki⁶⁴ vergiye ilişkin belgeler hanlıklar döneminde ayrı-ayrı hanların hakimiyeti yıllarında hangi mahaldan ne kadar vergi alındığını öğrenmeyi sağlar.

3.2. Azerbaycan Hanlıklarına Seyahat Etmiş Seyyahların Eserleri

1745-1747 yıllarında Nadir Şah'ın sarayına gönderilen M.Golistsın'ın başkanlığındaki Rusya heyetinin bünyesinde Azerbaycan'a seyahat eden Ceyms Kuk (James Cook) *Seyahatnamesi*'nde⁶⁵ gezdiği bölgelerin nüfusunun iktisadî durumunu, Şamahı, Bakü, Derbent şehirleri, Nadir Şah'ın döneminde nüfusun ağır durumunu tarif etmiştir. O, Bakü'nün elverişli limanda yerleştiğini, yüksek kaliteli beyaz ve siyah petrol, hem de tuz ve safran ile zengin olduğunu yazmıştır.

İohann Lerh'in *1745-1747'li Yıllarda İran'a İkinci Seyahat Hakkında Bilgisi*⁶⁶ eseri 1745-1747'li yıllarda Azerbaycan'ın doğal kaynakları, iklimi, nüfusun iktisadî hayatı ve tarımı, Guba, Şabran, Bakü, Şamahı, Kızılağaç, Lenkeran, Astara şehirlerin ve diğer yerlerin öğrenilmesi açısından önemlidir.

İA), şifir XVI – 1070, inv. 5208; D-359, 9039.

63 Babağil makberesine ait belgeler. Farsçadan çev. T. Musevi'nindir. Belgelerin aslı AMİA TE İA, f.1, lis. 2, d. 297-303.

64 *ARDTA*, f. 130, liste 1, d. 41, y. 155-157;

65 James Cook. *Voyages and travels trough the Russian Empire, Tartary and Part of Kingdom of Persia*, Edinburgh 1770, p. 379-383.

66 Иоганн Лерх. Сведения о втором путешествии в Персию в 1745-1747 гг. AMİA TE İA, inv. 490.

Çeşitli Bilim Adamı Seyyahlar Tarafından Keşifler Tarihi'nde⁶⁷ 18. yüzyılın 60-70'li yıllarında Derbent'ten başlamış Reşt ve Mazandaran'a kadar seyahat etmiş seyyahların Azerbaycan, hem de İran'ın nüfusu, iktisadî hayatı, örf ve gelenekleri, dinî, Derbent, Bakü, Şamahı, Guba, Şeki, Salyan şehirleri, Abşeron, Ahmetli köyünün coğrafi konumu, nüfusu, doğasına dair Gmelin de dahil olmak üzere çeşitli seyyahların bilgileri yer almaktadır. Eserde Şeki'nin nüfusunun Sünni mezhebinden olduğu belirtilmektedir. Bazı durumlarda bu bilgiler 18. yüzyılın başlarında bu topraklarda bulunmuş seyyahların bilgileri ile karşılaştırılmıştır.

İohann Anton Gildenşted *1770-1773'li Yıllarda Kafkasya Boyunca Seyahat*⁶⁸ eserinde 18. yüzyılın çeyreğinde Kafkasya'nın yanı sıra Azerbaycan'ın tarihi, tarihî coğrafyası, etnografyası, arkeolojisi, lingvistikası ve ekonomisine dair ilginç bilgiler vardır. 18. yüzyılın 70'li yıllarında Gildenşted Ağrı Dağın kuzey ön sıra dağların doğu kısmını dolaşmış, Kuzey Ağrı Dağı'nın Aşağı Kartvel ve Somhetiya eyaletlerini kapsayan kısmının madenleri, yer altı servetleri ve ahalisine dair bilgiler vermiştir. Onun eseri ilk olarak Almanca yayınlanmış, daha sonra Rusçaya çevrilerek basılmıştır.

K. German'ın *Gürcistan ve Kafkasya'nın Coğrafi ve İstatistik Tasviri*⁶⁹ adlı eserinde Kafkasya'nın Tatar (Rus kaynaklarında Kafkasya'nın Türk nüfusu, o sırada da Azerbaycan Türkleri Tatar olarak adlandırılırdı) halkları, onların dili, uğraş alanları ve Gürcistan'ın Tatar vilayetlerine ait kapsamlı bilgiler vardır. Terekemen Tatarlarının, yani Azerbaycan Türklerinin dilinin denilebilir ki, Türkçeye aynı olduğunu vurgulayan German onların Kafkasya dağlarının doğu eteklerinde, Boynak, Derbent ve Utamış civarlarındaki deniz kıyılarında yaşadıklarını, o sırada da tüm güney ön sıradağlara, Alazan veya Kahetiya'dan Hazar Denizine kadar olan topraklara sahip olduklarını belirtmektedir. German Borçalı bölgesinde olan 6.000 kadar ailenin 3/2'sini Tatarlar ve 3/1'ini Ermenilerin, Pembek bölgesinin nüfusunun Borçalı ve Gazah bölgelerinde olduğu gibi Terekeme Tatarlarının oluşturduğunu yazmıştır.

67 Histoire des découvertes faites par divers savans voyageurs. Tome second, Avec figures, A.Berne. Chez la nouvelle Société Typographique et a la have, Chez Pierre Frederic Gosse. M.DCC, LXXXI- 1781, p. 469.

68 Johann Anton Gildenstädt. Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge. Auf Befehl der Russisch-Kayserlichen Akademie der Wissenschaften herausgegeben von P.S. Pallas. Bd 1, Russisch-Kayserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg 1787; Bd 2. Russisch-Kayserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg 1791; Иоганн Антон Гильденштедт. Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг. Петербургское Востоковедение, Санкт-Петербург 2002.

69 Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа (из путешествия чрез Россию и по Кавказским горам, в 1770, 71, 72, 73 годах). Санкт-Петербург 1809.

1782-1784'li yıllarında Hindistan'ın Kelkütte şehrinde seyahata başlayan Baküde bulunarak Rusya'dan geçerek İngiltere'ye dönen C. Foster *Bengaliya'dan İngiltere'ye Seyahat*⁷⁰ eserinde Bakü şehrinin doğal kaynakları, Şirvan arazisi ve onun başkenti Şamahı şehrine dair bilgiler vermiştir.

Kont V.Zubov'un önderliğinde Rus birliklerinin 1796 yılında Kafkas seferinde yer almış ve 1797 yılında Kafkasya'ya ipekçilik üzere müfettiş atanmış Alman botanikçi Mareşal fon Biberşteyn *Hazar Denizinin Sol Kıyısında Terek ve Kür Nehirleri Arasındaki Bölgelerin Tarihi*⁷¹ seyahatnamesini 1798 yılında yazmıştır. Seyyah eserinde Dağıstan ve Şirvan'ın coğrafi tasvirini vermiş, Azerbaycan hanlıklarının, özellikle de Derbend, Guba, Bakü, Şeki, Şamahı hanlıklarının tarım, nüfusunun meşguliyeti (tarım, hayvancılık, ipekçilik, pamukçuluk, bahçe vb.), hayat tarzı, dinî ve dili hakkında ilginç bilgiler vermiştir.

Ünlü seyyah Hacı Zeynalabdin Şirvani'nin *Riyâzü's-Seyâhat* (Seyahat bahçeleri) ve *Bostânü'l-Seyâhat* (Seyahat gülzarı) eserlerindeki Azerbaycan hanlıklarının nüfusu hakkında bilgileri çok önemlidir. O, Şirvan, Muğan, Talış, Güney Azerbaycan'ın coğrafyası, tarihi, etnografisi, mimarisi, edebiyatı vb. hakkında bilgiler vermiştir. Hanlıklar döneminde Azerbaycan nüfusunun sayısına Hacı Zeynalabdin Şirvani'nin bilgileri netlik kazandırmaktadır. Mesela, seyyah Erdebil şehrinde bulunduğu sırada burada 2.000'den fazla evin olduğunu ve Erdebil'in çevre köylerinde Şahseven boylarının yaşadığını belirtmektedir⁷².

4. Rusya İmparatorluğu, Osmanlı Devleti ve İran Devleti'nin Makamlarında Hizmet Eden Askerlerin ve Sivîl Görevlilerin Hanlıklar Hakkında Düzenlediği Askerî İstatistikî Bilgiler, Haritalar, İstihbarat Dosyaları vb.

Kafkas grenadyor alayının sekond binbaşısı Fyodor Simonoviç 1796 yılında düzenlediği *Güney Dağıstan'ın Tasviri'nde*⁷³ coğrafi arazi olarak Güney Dağıstan'a giren mülkler ve bu mülklerin hangi Han tarafından yönetildiği,

70 Дж. Фостер. Путешествие из Бенгалии в Англию. Франсизцадан Русçaya çeviri Sara Aşurbeyli, AMİA TE İA., inv. No 380.

71 Маршал фон Биберштейн. Описание провинции, расположенных на левом берегу Каспийского моря между реками Терек и Кура, 1798. Франсизцадан Русçaya çeviri Sara Aşurbeyli. AMİA TE İA., inv. No 466.

72 حاجی زین العابدین شیروانی. ریاض السیاحة، تهران، ۱۳۳۹، ص ۹۱۰؛ حاجی زین العابدین شیروانی. بستان السیاحة؛ R.Babaxanov, F.Seyidov. Hacı Zeynalabdin Şirvani (böyük səyyah və alim). Bakı 1961, s. 27.

73 Фёдор Симонович. "Описание Южного Дагестана", 1796 г. ИГЭД, Москва 1958, с.141-144; Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч.1, л. 18 об.- 19.

buranın nüfusu, uğraş alanları hakkında bilgi vermiş, buraya giren mülklerin ve köylerin adını sıralamıştır. Bu bilgiye göre Derbent ve Guba mülkleri Guba hanına ait olmuştur. F.Simonoviç bu mülkte bulunan Derbent şehrinde Ali ve Sünni mezhebine ait 2.090 evin, Hristiyanlara ait 90 evin olmasından bahsetmişti. 6 köyden oluşan Derbent bölgesinde 265 ev, 15 köyden oluşan Ulus bölgesinde ise 780 ev vardı.

İvan Drenyakin'in *1796 Yılında Şirvan'ın Tasviri*⁷⁴ eseri Şirvan ve Dağıstan'ın nüfusunu araştırılmasında rolü büyüktür. Drenyakin 1796 yılında Şeki şehri de dahil Şeki bölgesinde 20.000 avlunun, 60.000 kişi ise nüfusunun olduğundan bahsetmişti. Onun yazdığına göre Şeki şehri ve bölgesi toplamda 10.000 asker verebiliyordu⁷⁵.

Averyan Serebrov'un *Dağıstan'ın Tarihi Etnografik Tasviri* eserinin Hanlıklar döneminin nüfusun öğrenilmesinde rolü büyüktür. F. Serebrov'a göre Derbent şehrinde 2.180 avlu, 21 köyden oluşan Derbent eyaletinin mahallarında 1050 avlu vardı⁷⁶.

Stepan Burnaşev *İran'daki Azerbaycan Bölgelerinin ve Siyasi Durumunun Tasviri* eserinde Azerbaycan'a dahil olan bölgeler ve nüfusuna dair bilgiler vermiştir. Eserin olumsuz yönü daha çok Azerbaycan bölgelerindeki Hristiyan nüfusa dikkat verilmesi ve onların sayısının abartılı gösterilmesidir. S. D. Burnaşev'in bilgisine göre Lenkeran hanı Kara Han'ın hakimiyeti döneminde (1747-1786) Lenkeran Hanlığı'nda 4.000'e kadar avlu vardı⁷⁷. O, 18. yüzyılın 80'li yıllarında Marağa valisi Ahmet Han'ın 3.000 kişi kadar ordu çıkarabildiğini, Marağa Hanlığı'nda 2.000 Hristiyan evinin olduğunu belirtmektedir⁷⁸.

1804 yılında Aleksandr Ahverdov tarafından hazırlanan *Dağıstan'ın Tasviri*⁷⁹ eserinde 18. yüzyılın sonlarında askerî görevde olduğu (1780-1803) arazilerde gördüklerini kaleme almış, Hazarsahili bölgeler, burada yaşayan halklar, onları yöneten hanlar, Derbent, Guba, Bakü, Şamahı şehirleri, onların nüfusu, gelirleri, meşguliyeti, silahlı kuvvetleri hakkında bilgi vermiştir.

74 Иван Дренякин. "Описание Ширвана". 1796, ИГЭД, Москва 1958, с.157-172.

75 Иван Дренякин. "Описание Ширвана", с. 170-171.

76 Аверьян Серебров. "Историко-этнографическое описание Дагестана" 1796 г. ИГЭД, Москва 1958, с. 176.

77 Степан Бурнашев. Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния. Курск, 1793, s. 11, АМІА ТІ ЕА, inv.581.

78 Burnaşev, *age.*, s. 23.

79 Александр Ахвердов. "Описание Дагестана", 1804, ИГЭД, архивные документы, под. Редакцией С.О.Косвена и Х.М. Хашаева, Москва 1958, с. 213-229.

4.1. Arşiv Belgeleri

Arşiv belgelerini iki kısma bölmek olar; arşivlerde korunan arşiv belgeleri ve yayınlanmış arşiv belgeleri.

4.2. Arşivlerde Korunan Arşiv Belgeleri

Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi'ndeki⁸⁰ belgelerde ayrı ayrı Azerbaycan hanlıklarının nüfusuna, gümrük vergileri vb. dair önemli bilgiler vardır. Çoğu durumda bu belgeler diğer kaynaklardaki yanlış bilgileri yalanlamaktadır. Örneğin, 1773 yılının 15 Aralık rus memuru A. Filatov'un Kızlar kalesinin reisi Ştender'e mektubunda Şeki bir İran (hanlıklar döneminde birçok Rus kaynaklarında Azerbaycan İran gibi kaleme verilmektedir - İ.M.) şehri adlandırılır. Bu da Gerber'in şehrin nüfusunun lezgilerden oluşması fikrinin doğru olmadığını isbatlar⁸¹. Bu üstünlüklerine rağmen bu arşiv belgelerinde de yanlış bilgiler vardır.

Rusya Devlet Kadim Aktlar Arşivi'nin Yermolov Fon'unda⁸² Azerbaycan hanlıklarının nüfusu ile ilgili bilgiler vardır.

Rusya Devlet Askeri-Tarih Arşivi'nin⁸³ 846 və 414 No.lu fonlarındaki belgelerde Dağıstan, İran, Güney Kafkasya'nın Şirvan, Guba, Bakü, Derbent ve diğer eyaletlerindeki mülkler, onların Rusya himayesinde olup olmaması, onların sınırları, coğrafi konumu, iklimi, servetleri, devlet hazinesine ne kadar gelir getirdiği, nüfusunun yapısı, köyleri ve şehirleri, buraya dahil olan evlerin ve nüfusun etnik içeriği vb. hakkında bilgiler ve haritalar vardır.

80 Архив Внешней Политики Российской Империи (АВПРИ), ф.77 (СРП), оп.6, д.474, Дело Тальшского ханства; АВПРИ, оп. 7, д. 158, д. 159, О внутреннем устройении Кубинской провинции; АВПРИ оп.2, 1767-1774 гг., д. 17; Василей Чирикеев. Ведомость сколько и чего и в которых местах в Персии берется пошлин или вместо оных рахдаров, АВПРИ, ф. Сношения России с Персией, 1745, д. 18, л. 773-776.

81 АВПРИ, ф. 77 (СРП), оп.2, 1767-1774 гг., д. 17, в. 283-284.

82 РГАДА, Ф. Ермоловых, д. 315-317,

83 Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч.1 (О владениях в Дагестане с показанием их положения пределов городов и деревень числа домов. Звания народов и прочее); ф.846, оп.16, д.18474. ч.2 (Описание Северного и Южного Дагестана, Персии, Ширванской и других Закавказских провинций, составленное майором Серебровым в 1796 г., Краткая история описание Северной и Южной части Дагестанской Персии. Учинено майором Серебровым); д. 18479 (Описание без карты провинциям в Дагестане по Каспийскому морю лежащем: Дербентской, Бакинской, Кубинской и Куринской); д.18486 (Краткое описание Дагестанской Персии); ф. 414.

4.3. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

1869-1904'lü yıllarda yayınlanan Devlet Şurası Arşivi⁸⁴ beş ciltten oluşur. Devlet Şurası Arşivi'nin 1770-1792 yılları kapsayan birinci cildinde Ticaret Evleri, İran'la ticaret, gömrük vergileri, bazı Azerbaycan hanlıklarından ihracat ve idhal edilen mallar hakkında bilgilerin bulunması nüfusun uğraşmalarının incelenmesi açısından önemlidir⁸⁵.

Devlet Şurası Arşivi'nin 1768-92'li yılları kapsayan 2. cildinde Salyan, Lenkeran ve Sarı adası, Bakü, Şamahı, Şeki, Gence, Karabağ, Derbent üzerinden yapılan ticaret, ticaret yolları, limanlar, buradan diğer bölgelere ve devletlere ihraç ve ithal edilen mallar, tatar tüccarları, ticaretin devriyeine dair bilgiler vardır. Aynı zamanda Rusya'nın İran'la ticaretinin kısa bir tarifi verilir, bu da nüfusun iktisadî durumunun ve uğraş alanlarının araştırılması açısından önemlidir. İkinci ciltte 1768-92 yıllarında yaşananlar tarif edilse de, yeri geldikçe 1723, 1793-1794'lü yılların verileri yansımıştır⁸⁶.

Devlet Şurası Arşivi'nin 1801-1810'lu yıllarını kapsayan 3. cildinin birinci kısmı⁸⁷ ve ikinci kısmı⁸⁸ 1878'li yılda St.Petersburg'da yayınlanmıştır. 3. cildin ikinci kısmında Rusya'nın sınır dağlı halkları ve İran hanlıklarının nüfusu hakkında bilgiler yer almıştır⁸⁹.

A.Berje'nin editörlüğünde Rusya İmparatorluğu'nun arşivlerindeki belgelere dayanarak hazırlanan on iki ciltten oluşan Kafkas Arkeografik Komisyonu'nun Aktları'nın 1. cildi⁹⁰ ve 2. cildinin⁹¹ 1804 yılının olaylarına ilişkin belgelerinde Azerbaycan hanlıklarının nüfusuna ilişkin bilgiler yer bulmuştur.

A.A.Tsagereli'nin editörlüğünde, 1771'li yılların haritası da ilave edilmekle hazırlanan *XVIII. Yüzyılda Gürcistan ile İlgili Sertifikalar ve Diğer Belgeler*'de⁹² Azerbaycan nüfusu hakkında da bilgiler vardır.

84 Архив Государственного Совета, т.I-V, Санкт-Петербург 1869-1904.

85 Архив Государственного Совета, т.I, Санкт-Петербург 1869, с. 148-800.

86 Архив Государственного Совета, т.II, Санкт-Петербург 1888, с. 696-719.

87 Архив Государственного Совета, т.III, ч. I, Санкт-Петербург 1878.

88 Архив Государственного Совета, т.III, ч. II, Санкт-Петербург 1878.

89 Архив Государственного Совета... 1878, с. 1193-1247.

90 Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК), т.I, Тифлис, 1866.

91 АКАК, т. II, Тифлис, 1868.

92 Грамоты и другие документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии. Под редакцией А.А.Цагарели (с картой Закавказья 1771 года), т. I, Санкт-Петербург 1891.

4.4. Dönemin Askerî Tarihçilerinin Eserleri

Pyotr Butkov'un⁹³ üç kısımdan oluşan 1722-1801'li yıllar Kafkasya'nın Çağdaş Tarihine Dair Materyaller eserinin birinci kısmında 1745 yılından 1762 yılına kadar, ikinci kısmında ise 1762 yılından 1802 yılına kadar olan olaylar yansımıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu olaylar daha çok siyasi nitelikli olsa da yeri geldikçe nüfus hakkında bilgiler de verilmiştir. O, 18. yüzyılın ortalarında 100 köyden oluşan Guba Hanlığı'nda 2600 avlu⁹⁴ olduğunu yazmaktadır. Onun eserinin ikinci kısmında II. Katerina'nın Kont Zubov'a emrinde Rusya Devleti'nin yerel nüfusa resmî tutumu da yansımıştır⁹⁵.

Pyotr Butkov 1796 yılında hazırladığı diğer bir eserini, İran'a yaptığı ekspedisiyanın mektuplar şeklinde raporuna adanmıştır. Bu eserde Derbent'in nüfusu ile ilgili önemli bilgiler vardır. Örneğin, Butkov 1796 yılında Derbent şehrindeki toplam 2189 evin 2096'nın Müslümanlara, 93'nün ise Hristiyanlara ait olduğunu yazmaktadır⁹⁶.

Platon Zubov *Rusya'ya Ait Kafkas Diyarının ve Ona Bitişik Arazilerin Tarihi, Etnografik, Mali ve Ticarî Açından Manzarası*⁹⁷ eserinin dördüncü kısmında Şirvan bölgesinin coğrafi mevkiisi, doğası, nüfusu, iletişim yolları, iklimi, Guba, Şeki, Şirvan, Talış eyaletlerinin, Bakü ve Salyan dairelerinin nüfusu, etnik, dinî, sosyal yapısı, uğraş alanları, dinî, dili, gelenekleri, burada yaşayan halkların fiziksel yapısını, yönetim sistemini, Dağıstan ve Şirvan'da nüfusun uğraş alanları hakkında çok önemli bilgiler vermiş, Şirvan'da nüfusun esasen Tatarlardan (Azerbaycan Türkleri - İ.M.) oluşduğunu yazmıştır.

Valerian Zubov'un *Asya ile Ticaretin Genel İcmali* eseri Azerbaycan nüfusunun iktisadî açıdan incelenmesinde önemli bir rol oynar. Şöyle ki, bu eserden Kont V. Zubov'un Azerbaycan'ın tasarüfat-iktisadî tasvirini Rusya hükümetine sunduğu anlaşılmaktadır⁹⁸.

93 Пётр Бутков. Материалы для новой истории Кавказа. 1722-1801, ч. I-III, Санкт-Петербург 1869.

94 Пётр Бутков. Материалы для новой истории Кавказа 1722-1801, ч. I, Санкт-Петербург 1869, с.249.

95 Пётр Бутков. Материалы...ч. I, с. 372.

96 Пётр Бутков. "Выдержки из проекта отчета о персидской экспедиции в виде писем", 1796 г. ИГЭД, Москва 1958, с. 202.

97 Платон Зубов. Картина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных оному земель в историческом, этнографическом, финансовом и торговом отношениях, ч. IV, в типографии Конрода Вингебера, Санкт-Петербург 1835, с.308.

98 Валериан Зубов. "Общее обозрение торговли с Азией", Русский Архив, кн.5, 1873, с.887.

Semyon Bronevski'nin iki kısımdan oluşan *Kafkasya'ya Dair Yeni, Coğrafi ve Tarihi Haberler*⁹⁹ eserinde Azerbaycan hanlıklarının tarihi, etnografyası, ekonomisi, ticareti, şehirleri ve kültürü hakkında önemli bilgiler vardır.

Vasili Potto'nun *Kafkas Savaşı Ayrı Ayrı Oçerklerde, Epizodlarda, Efsane ve Biyografilerde*¹⁰⁰ eserinin birinci cildi kadim dönemden Yermolov'un zamanına kadar olan Hanlıklar dönemimim nüfusuna ait bilgileri içermektedir.

5. Azerbaycan Hanlıklarının Rusya İmparatorluğu Tarafından İşgali Sürecinde Nüfus Bilgilerini İçeren Kaynaklar

5.1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki nüfusun göç süreçlerini yansıtan belgeler¹⁰¹. Mesela, Mehmet Sabit Paşa'nın h. 1214 (m. 1800) tarihli raporuna göre Hoy Hanı'na ait Halkın Caferkulu Han ile beraber Hoy'dan Osmanlı topraklarına hareket ettiği, ayrıca Van Vilayeti'nin Erciv Sancağı ile Bayazıt Vilayeti'nin Hapur Sancağı arasındaki Meydan adlı bölgede Haydaranlı aşiretinin yerleşik olduğu anlaşılmaktadır¹⁰². Bilgiye göre, Kaçar birlikleri Hoy'u kendilerine tabi ettikten sonra İrevan üzerine hareket etmiş, kurtulmak isteyen elat (köçer konar ahali) ve raiyetin çoğu Arpaçay ve Kars'a yakın Alaca adlı bölgeye çekilmiştir. İrevan Hanı ve Halkı hediyeler gönderip imdad dilemiş, fakat, onların hediyeleri ve istekleri kabul edilmemiştir¹⁰³. 1802 yılı 20 Şubat tarihli belgeden Hoy Hanı Caferkulu Han'ın Bayazıt'a gelerek Osmanlı Devleti topraklarında yerleşmeye izin verilmesini talep ettiği anlaşılmaktadır. Erzurum Valisi Abdurrahman Paşa Caferkulu Han'a Osmanlı Devletinin topraklarında yerleşmeye izin verileceği takdirde, bunun iki devlet arasındaki barış ilişkilerine zarar vereceğinden, bunun Kaçar birliklerinin hemhudut olan Osmanlı topraklarına baskın için neden olacağından korkuyordu¹⁰⁴.

99 Семён Броневский. Новейшие, географические и исторические известия о Кавказе, ч. I-II, тип. С. Селивановского, Москва 1823, с.352; с.465.

100 Василий Потто. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т. I, вып. I, изд. второе, изд. В.Е.Березовского, Санкт-Петербург 1887.

101 BOA, Hattı-Humayun, No. 6680-B; No. 6721-F; 6721-C; Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, C I, Ankara 1992.

102 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hattı-Humayun, No. 6680-B.

103 BOA, Hattı-Humayun, No. 6721-F; 6721-C.

104 Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, C I, Ankara 1992, No. 61, s. 176-177; 367-368.

Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi'ndeki Rusya'nın Azerbaycan hanlıklarını işgali sırasında Rus memurlarının düzenlediği 19. yüzyılın başında Kuzey Azerbaycan nüfusunun kaydı ve listeye almalarına dair belgeler¹⁰⁵; 1804'lu Yılı Gence Şehrinin Kısa Kameral Tasviri¹⁰⁶, Yelizavetpol Dairesi'nin Kameral Tasviri¹⁰⁷, Yelizavetpol Komitesi'nin Yelizavetpol Eyaleti'nin Yurtdışına Kaçan Nüfusunun Geri Dönmesini ve Kameral Tasviri Hakkında Raporuna Dair Yazışma¹⁰⁸, Yelizavetpol Şehrinin ve Onun Kazalarının 1817'li Yıl İçin Hazırlanan Kameral Tasviri¹⁰⁹, Yelizavetpol Dairesi'nin Kilisekent Ermeni Topuluğunun 1821 Yılında Hazırlanan Kameral Tasviri¹¹⁰, 1824 Yılında Kaptan Harçenko ve Poruçik Skarjinski Tarafından Hazırlanan Şeki Eyaleti'nin Nuha Şehrinin Nüfusunun Kameral Tasviri¹¹¹, 1827-1829 Yılları Arasında Önce Fakir Oldukları İçin Kameral Tasvire Girmeyen Şeki Eyaleti'nin Salamçah Köy Nüfusunun Kameral Tasvire Dabil Edilmesi ve Vergi Vermesine Dair Şeki Komitesinin Raporu¹¹² incelenen dönemde Azerbaycan halkının sosyal, etnik, dinî yaş, say terkininin, nüfusun verdiği vergiler vb. öğrenilmesi açısından çok önemlidir. Örneğin, 1824 yılının genel tasvirine bakılırsa Nuha şehrindeki nüfusun %89.1'ini (12.433 kişi) Müslüman Azerbaycan Türklerin, %10.9'nu (1.518 kişi) Hristiyan Ermenilerin oluşturduğu görünmektedir¹¹³.

AMİA Elyazmaları Enstitüsü İlmi Arşivi'ndeki belgelerde¹¹⁴ Azerbaycanın Hanlıklar döneminin nüfusuna ait bilgiler vardır.

105 ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 21.

106 Краткое камеральное описание г. Гянджи, сост. 8 марта 1804 г. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 10.

107 Камеральное описание Елизаветпольского округа (копия), сост. в феврале 1804 г. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 10.

108 Переписка по рапорту Елизаветпольского комитета о возвращении бежавших за границу жителей Елизаветпольской провинции и о составлении камерального описания на них. 1813-1814 гг. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 43

109 Камеральное описание г. Елизаветполя и его уезда за 1817 г., составленное подполковником Понаморевоном. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 60.

110 Камеральное описание Клисакентского армянского общества Елизаветпольского округа, составленное в 1821 г. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 93.

111 Камеральное описание жителей города Нухи Шекинской провинции за 1824 г. Составлен капитаном Харченковым и поручиком Скаржинским. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 162.

112 Отношение Шекинского комитета о внесении в камеральное описание жителей селения Саламчах Шекинской провинции, ранее невнесенные по бедности и обложении его податью. 1827-1829 гг. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 251.

113 Камеральное описание жителей города Нухи... , v. 1-92 arka.

114 AMİA TE İA, inv. 1795 (I); 1795 (II); 1795 (III); inv. 3612.

Rusya Devlet Kadim Aktlar Arşivi'nde¹¹⁵ Derbent, Guba, Bakü, Şamahı şehirleri, onların nüfusu, tarım, ticaret, meşguliyeti, silahlı kuvvetleri vb. hakkında bilgiler vardır.

Rusya Devlet Askerî-Tarih Arşivi'nin belgelerinde¹¹⁶ 1826-1827 yıllar Lenkeran komendantı İlyinsiki'nin yanında tutulan Lenkeran Hanı'nın hazinesi, Kafkas bölgesinin Tatarlarının askerî yapıya tabi edilmesine, çar hükümetinin Tatar Distansiyalarında Malorus (Ukrayna) kazaklarını yerleştirmek istemesi ve hatta onların göç ettirilmesi için yer de ayırması hakkında bilgiler vardır.

5.2. Bu Dönemde Azerbaycan'a Seyahat Etmış Seyyahların Eserleri

Seyyah Amede P. Jubert tarafından yazılan *Ermenistan ve İran'a 1805 ve 1806 Yıllarında Yapılan Seyahat*¹¹⁷ eserinde hanlıkların nüfusu hakkında bilgiler vardır. Jubert 1805 yılında Şehzade Abbas Mirza'nın Ahmet Han Mukaddem'i Azerbaycan Beylerbeyi olarak tanıdığını yazmaktadır.

İngiliz diplomatı Ceyms Morye'nin *İran, Ermenistan ve Küçük Asya'da 1810'dan 1816'a Değın Yapılan İkinci Seyahet*¹¹⁸ eserinde Azerbaycan nüfusuna dair bilgiler vardır. 1813 yılında İrevan'da bulunmuş Ceyms Morye'ye göre İrevan Hanlığının nüfusu 100.000 kişiydi.¹¹⁹

1810 yılında Fransızcadan Rusçaya F. Şaşkeviç tarafından çevrilerek Petersburgda yayınlanan *Kara ve Hazar Denizleri Arasındaki Ülkelere Dair Tarihi Kayıtlar*¹²⁰ eseri Azerbaycan hanlıklarının nüfusuna dair bilgiler içermektedir.

115 РГАДА, ф. Ермоловых, д. 319, лл. 1-22; д.322, лл. 11-13, 51-55

116 РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18494; Дело о сокровище Тальшском ханстве, хранящимся у коменданта Каспийского морского батальона майора Ильинского 1826-1827, РГВИА, ф. ВУА, д.4304; О подчинении татар населяющих Кавказский край некоторому военному устройству; Рапорт графа Чернышева главнокомандующему Отдельного Кавказского корпуса от июля 1830 года. Санкт-Петербург, РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 1030; Два рапорта о Дагестанских делах. 1802, РГВИА, ф. ВУА, д. 6164, ч.23, лл.23-25 об; Статистические сведения о Чарских владениях, собранные на месте полковником Коцебу в 1826 г., РГВИА, ф. ВУА, оп. 16, д. 19481; Карта владений Чарских обществ, глазомерно снятая квартирм. части полковником Коцебу в 1826 году, РГВИА, ф ВУА, оп. 16, д. 18498, приложение.

117 Voyage en Arménie et en Perse, fait dans les années 1805 et 1806 par P. Amédée Joubert. Paris 1821, s. 160.

118 James Justinian Jacques Morier. Second voyage en Perse, en Arménie et dans L'Asie-Mineure, fait de 1810 à 1816, tome second, Librairie de Gide Fils, Paris 1818, s. 293.

119 J. Morier, *age.*, s. 256.

120 Историографические записки о странах, лежащих между морями Черным и Каспийским (перевод с французского Федора Шашкевича), Санкт-Петербург 1810.

Gaspar Druvil *1812 ve 1813'lü yıllarında İran'a Seyahat*¹²¹ eserinde Azerbaycan topraklarının coğrafi tasviri ve nüfusa ait bilgiler verilmektedir.

*İlya Berezin Dağistan ve Güney Kafkasya Boyunca Seyahat*¹²² eserinde Derbent'den Astara'ya kadar olan seyahatini kayda almış, 1842 yılında seyahat ettiği bölgelerin tarihine, nüfusuna, gelenek ve göreneklerine, tarıma, şehir ve köylerine ilişkin bilgiler vermiştir. Onun verdiği bilgiler aynı zamanda 18. yüzyılın başından 19. yüzyılın ilk yarısına kadar olan zaman zarfını kapsamaktadır. Berezin seyahatnamesinin birinci kısmında 1842 yılında Bakü şehri ve kazasının nüfusu, kazaya dahil olan alanlar ve alanlara dahil olan köylerin adı ve nüfusu, Talış kazası ve Derbent şehrinin nüfusunun istatistik tablosu, sosyal ve say terkiibini belirtmiştir. Berezin eserinin ikinci kısmında Derbent'den Guba'ya kadar olan, Guba'dan Bakü'ye, üçüncü kısmında ise Bakü'den Salyan'a, Salyan'dan Lenkeran'a, Lenkeran'dan Astara'ya kadar seyahati sırasında gördüklerini yazmıştır.

İlya Berezin Kuzey İran Boyunca Seyahat¹²³ adlı ikinci seyahatnamesinde Astara'dan Tebriz'e ve Tebriz'den Tahran'a olan seyahatini kayda almış, seyahat ettiği ülkelerin şehirlerini, köylerini detaylı tarif etmiştir. Berezin Azerbaycan eyaletlerinin yönetim sistemi, iklimi, nüfusu, Erdebil, Serap, Tebriz, Miyane, Sultaniye, Zencan şehirlerinin nüfusu, ticareti, yolları, pazarları, karvansarayları, surlar, meydanları vb. hakkında ilginç bilgiler vermiştir.

Rus seyyahı Nikolay Zeydlits N. *Urmiye Gölü Çevresine Seyahat*¹²⁴ eserinde Urmiye'nin Azerbaycan'ın güzel şehirlerinden olduğunu yazmakta, şehrin yapısı, kale duvarları vb. hakkında bilgi vermektedir.

121 Voyage en Perse fait en 1812 et 1813. Par Gaspard Drouville, Colonel de cavalerie au service de S. M. L'Empereur de toutes les Russies, Chevalier de plusieurs ordres. Paris, Librairie Nationale et Etrangere, 1825; Гаспар Друвиль. Путешествие в Персию в 1812 и 1813 годах. ч. II. (Географическое описание), в типографиях Августа Семена, Москва 1826, с. 182.

122 Илья Березин. Путешествие по Дагестану и Закавказью (с картами, планами и видами замечательных мест), изд. II, наполненное, ч. I-III, Казань 1850, с.128.

123 Илья Березин. Путешествие по Северной Персии, в типографии Губернского Правления и в Университете, Казань 1852, с.345.

124 Николай Зейдлиц. "Путешествие вокруг озера Урмии". Вестник Императорского Русского Географического Общества (ВИРГО). Ред. В. П. Безобразова. Ч. 22. В Тип. Морского Министерства, Санкт-Петербург 1858, № 3, (отд. 5), с. 29-68.

6. Rusya İmparatorluğu Görevlilerinin Hanlıkların İşgali Sürecinde Düzenlediği Askerî İstatistiki Bilgiler, Haritalar, Genel Nüfus Sayımları, İstihbarat Dosyaları vb.

Aleksandr Tormasov 1811 yılında tertiplelediği *Dağıstan Halkının Sayısı Hakkında Bilgi İçeren Bülten'den Alıntılar*¹²⁵ eserinde Car ve Balaken'e, Ahmet Han'ın yönettiği İlisu mülklerine, Derbent kalesine, Guba hanlığına dahil olan ailelerin sayısını göstermiştir.

1813 yılında Nikolay Rtişşev'in tertiplelediği *Dağıstan Hakkında Bilgiler*¹²⁶ eseri Derbent şehri ve çevresinin nüfusunun, tarımın öğrenilmesi açısından önemlidir. Rtişşev Derbent şehrinin 1810 yılı için nüfusu ve etnik terkihi, uğraş alanları hakkında bilgi vermektedir.

1816 yılı Kasım ayında Podpolkovnik (kaymakam, şimdiki yarbay) İvanov tarafından tertiplenen Talış Hanlığı'nın Kısa Askerî İcmalı'nda¹²⁷ hanlığın sınırları, nüfuzu, sosyal, dinî, etnik içeriği, tarım, zanaat, hanlığın topraklarının bir kısmının Kaçarlar İrani'na geçmesi vb. hakkında bilgiler vardır.

1819 yılında Gürcistan'daki başkumandan Yermolov'un talimatı ile general-mayor (ferik, şimdiki tumgeneral) Ahverdov ve Mogilyovski tarafından tertiplenen Şeki Bölgesi'nin Tasviri¹²⁸ Azerbaycan nüfusunun araştırılmasında değerli kaynaklardır. Burada ayrıca nüfusun verdiği vergiler de yer almıştır. 1819 yılında Nuha şehrinde dört yüzbaşı vardı. Mehmet yüzbaşı 1302 ruble, Kişleş Mehmet yüzbaşı 651 ruble, Feteli yüzbaşı 319 ruble 50 kuruş, Hacı Mehmet yüzbaşı 248 ruble töycü vermekteydi¹²⁹.

1820 yılında Gürcistan'daki baş kumandan general-mayor (ferik, şimdiki tumgeneral) Yermolov'un talimatı ile general-mayor Kinyaz Madatov ve Mogilyovski tarafından tertiplenen *Şirvan Bölgesi'nin Tasviri*¹³⁰de Şirvan bölgesinin nüfusunun sosyal, dinî, etnik, say içeriğinin, migrasyonunun (göç hareketlerinin) incelenmesi açısından önemlidir.

125 Александр Тормасов. “Выдержки из ‘Ведомости’, содержащие сведения о численности населения Дагестана”. 1811. ИГЭД, Москва 1958, с. 237.

126 Николай Ртищев. “Сведения о Дагестане” 1813, ИГЭД, Москва 1958, с. 247-251.

127 Краткое военное обозрение Талышинского ханства (составил подполковник Иванов), 1816 ноябрь, РГВИА, ф.ВУА, д.19229.

128 Описание Шекинской провинции, составленное в 1819 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова ген.-майором Ахвердовым и статским советником Могилевским, Тифлис 1866.

129 Описание Шекинской провинции... л. 68 об.

130 Описание Ширванской провинции составленное в 1820 году, по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, ген-май. Князем Мадатовым и действительным статским советником Могилевским, Тифлис 1867, л. 18-145.

1825 yılında Polkovnik (miralay, şimdiki albay) Kosebu'nun tertiplelediği *Car Mülkleri Hakkında İstatistiki Bilgiler*¹³¹ Car – Balaken Cemaatlığı'nın sınırları, coğrafi yerleşimi, nüfusunun uğraş alanları, sayısı, etnik, dinî, sosyal içeriği vb. hakkında önemli bilgiler vermektedir. Kosebu özellikle Car – Balaken Cemaatlığı'nın nüfusunun Müslüman olduklarının altını çizmektedir. Onun yazdığına göre, Car topraklarında yerli Müslümanlar nüfusun 2/3 kısmını oluşturmuş ve Tatar (Azerbaycan Türkleri Rus kaynaklarında bu adla geçerler – İ.M.) dilinde konuşmuşlar. Car topraklarında yaşayan İngilizler önceleri Hristiyan olmuş, sonraysa İslamı kabul etmişler. Albay Kosebu İngilizlerin ovalık köylerde yaşadığını ve bu köylerin sırasında Tatar dilinde konuşan 17 köyün olduğunu belirtmiştir¹³². Kosebu aynı zamanda İlüs Sultanlığı'na ait köylerin (39 köy) adını vermiş¹³³ ve onların hepsinin Müslüman olduğunu belirtmiştir.

*Borçalı Distansiyası İstatistiki Tasvir'i*¹³⁴ bölgenin sınırları, coğrafi yerleşimi, nüfusunun uğraş alanları, sayısı, etnik, dinî, sosyal içeriği vb. hakkında önemli bilgiler vermektedir. 19 köyden oluşan Borçalı bölgesinin nüfusu toplam 2.000 aile kadardı.

*Şemşedil ve Gazah Distansiyası'nın İstatistiki Tasvir'i*nde¹³⁵ Albay Kosebu'nun vermiş olduğu nüfuza dair istatistik bilgiler, distansiyanın sınırları, coğrafi konumu, köylerin ve nüfusunun sayısı, etnik, dinî, sosyal içeriği hakkında bilgiler Azerbaycan nüfusunun araştırılması açısından çok önemlidir.

Anzab Mahali, Hoy Eyaleti'nin, Hoy ve Selmas Mahallarının 1827'de Tasviri¹³⁶ adlı elyazısı şeklinde olana arşiv belgesi Güney, Hoy ve Selmas mahallarının coğrafi konumunun, ikliminin, mahallere dahil olan köylerinin, köylerdeki avluların sayısının, nüfusunun etnik ve say terkininin, uğraş alanlarının, ticarî ilişkilerinin, kalelerinin ve idarî binalarının öğrenilmesi açısından değerlidir.

131 Статистические сведения о Чарских владениях (собранные полковником Коцебу) 1825 г. РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18498, лл. 1-11об.

132 Статистические сведения о Чарских владениях..., л. 5-5 об.

133 Статистические сведения о Чарских владениях..., л. 11.

134 Статистическое описание Борчалинской дистанции (составил Коцебу), РГВИА, ф.846, оп. 16, д. 18506.

135 Статистические описания Шамшадильской и Казахской дистанции (составил Коцебу), РГВИА, ф.846, оп. 16, д. 18506.

136 Описание магала Гюней или Анзаб в 1827 году, РГВИА, ф. 446, д. 171, лл. 1-6.

Petrov'un 1829 yılında hazırladığı *Talış Hanlığı'nın Mufassal Haritası*'nda¹³⁷ ve *Lenkeran Şehri'nin Planı*'nda¹³⁸ nüfusla ilgili bilgiler de vardır.

1828 yılında düzenlenmiş *Erdebil Mülkleri'nin Askeri İstatistik Tasviri*'nde Erdebil mülkleri sınırları, buraya giren şehir ve köyler (208 köy), nüfusun sayısı, dinî, etnik, sosyal içeriği verilmiştir. Tasvire göre, Erdebil topraklarının tahmini alanı 2.626 kvadrat veste eşitti. Kaynak Erdebil topraklarının bölgelere ayrılmadığını belirtmektedir¹³⁹. Erdebil Vilayeti'nde nüfus sayımı yapılmadığı için istatistik tasviri yapan Albay Eneholm burada nüfus sayısını kesin göstermemiş, o sıradan da haritada olmayan birçok köylerin adlarının tasvirde kaydı olmadığını bildirmiştir. Bu nedenle de Erdebil'e giren köylerin sayısı gösterildiğinden daha fazla olmuştur¹⁴⁰. Erdebil'de din adamlarının ve hacıların tüm işlere etkisi büyüktü ve denilebilir ki, tüm konulara karışmaktaydılar¹⁴¹.

1828 yılında düzenlenmiş Erdebil Eyaleti'nin Halkları Hakkında Kayıtlar adlı arşiv belgesinde Erdebil Eyaleti'nin halkı ikiye: çiftçiler ve sığırcılara ayrıldığı belirtilmektedir. Birinciler, yani köylerde yaşayan ve çiftçilikle uğraşanlar 2.000 ev, ikinciler – sığırcılar veya Şahsevenler ise 1.000 aile kaddı. Erdebil Eyaleti'nin çiftçilikle uğraşan halkı, han da dahil olmakla ve şehir halkı kendilerini Şeyh Sefi'nin soyundan saydıkları için tüm özel yükümlülükten muafıydı. Onların sırasından düzenli orduya veya kolordulara asker toplanmazdı. Gerektiğinde Erdebil Şahsevenleri 600 kişi kadar çok iyi derecede silahlanmış süvari grupları çıkarabilirlerdi¹⁴².

Albay Golt tarafından hazırlanan 1828 yılı Meşkin Vilayeti'nin Askeri İstatistik Tasviri'nde Meşkin bölgesinin sınırları belirtmiş, Meşkin vilayetinin yüz ölçümü 1.908 kvadrat veste olduğu yazılmış, bölgedeki şehir ve köylerin, nüfusun sayısı, buradaki aşiretler hakkında bilgi verilmiştir. Albay Golt'a göre, Meşkin vilayeti Lenkeran Hanlığı'nda ve Muğan'da takip edilenlerin sığındığı olduğundan, burada nüfusun kesin sayısını belirlemek imkânsız olmuştur. 1828 yılında Meşkin vilayetinde 96 köy vardı¹⁴³.

137 Петров. Подробная карта Тальшского ханства, составленная 1829 года.

138 План города Ленкорана, РГВИА, ф. ВУА, коллекция 796; д. 1176.

139 Военно-статистическое описание Ардебильского владения 1828 года. РГВИА (ВУА), ф. 446, оп. 1, д. 174, 14 л., лл. 1-1 об.

140 Военно-статистическое описание Ардебильского владения, л. 10.

141 Военно-статистическое описание Ардебильского владения, л. 10.

142 Записки о народах и способах провинции Ардебильской. Составлено 1828 году во время пребывания в сей провинции Российского отряда, РГВИА. ВУА, ф. 446, оп. 1, д. 172, лл. 1-4.

143 Военно-статистическое описание Мешкинской области 1828 года. РГВИА (ВУА), ф. 446, оп. 1, д. 173, лл. 1-10.

7. Kaçarlar İrani, Osmanlı Devleti ve Rusya İmparatorluğu ile Azerbaycan Hanları Arasındaki Yazışmalarda Nüfus Hakkındaki Bilgiler; Onların Arasındaki Azerbaycan'ın Demografik Durumu ve Etnik İçeriğinin Değiştirilmesine Yönelik Antlaşmalar

General Tormasov'un 1811 yılı 8 Mart tarihinde Genel Kurmaya yazdığı raporda *Talış Eyaleti ve Lenkeran Şehrinin Tasviri*¹⁴⁴ verilmiştir. Bu tasvirin Hanlık nüfusunun öğrenilmesi açısından önemi şudur ki, burada Lenkeran hanlığının coğrafi koordinatları, sınırları, coğrafi konumu, göl ve nehirlerinin gemicilik için uygun olup olmaması, dağlık ve ova toprakları, nüfusun meşguliyeti, hanlık topraklarının verimli ve yararsız toprakları, hanlığın ve Lenkeran halkı, onların ticareti, burada bulunan kaleler vb. hakkında bilgiler yer almaktadır.

General Tormasov'un Genel Kurmaya 1811 yılı 19 Nisan Tarihli Raporu¹⁴⁵ Pembek ve Şureyel nüfusunun yanı sıra, Kars Karapapaklılarının, Gürcistan Tatarları (Gürcistan topraklarında yaşayan Azerbaycan Türkleri kastedilmektedir - İ.M.) İrevan Hanlığı'nın toprakları ve diğer yerlere bu veya diğer nedenle göç etmesine dair bilgiler yer almıştır.

"Rusya'nın Doğu ile Siyasi ve Ticari Antlaşmaları"¹⁴⁶ bu antlaşmaların Azerbaycan nüfusuna etkisinin öğrenilmesi açısından önemlidir.

Kafkas Arkeografik Komisyonu Aktları'nın¹⁴⁷ 1804-1828 yıllara ait belgelerinde Azerbaycan hanlıklarının coğrafi arazisi, şehir ve köyleri, nüfusu, etnik bileşimi, vergileri, dinî içerikleri, nüfusun göç süreçleri vb. hakkında bilgiler vardır. Bu belgelerde Ermenilerin Azerbaycan göç etmeleri de yansımıştır. Örneğin, 1807 yılında Rusya hükümeti Feteli Şah'la çekiştiğine göre kendi akrabası ve kuvvetlerinden oluşan 12.000 kişiyle Kuzey Azerbaycan'a gelmiş Hoylu Ceferkulu Hanı Şeki Han'ı belirlemiş ve ona Korgeneral rütbesi vermiştir. Ceferkulu Han'la birlikte gelen 2.000 Ermeni de Şeki Hanlığı'nın topraklarında yerleştirilmiştir.¹⁴⁸

144 "Описание Талышинской провинции, г. Ленкорани и вновь проектированного укрепления", АКАК, т.IV, Тифлис 1870, д.1152, с. 757.

145 "Отношение ген. Тормасова к военному министру от 19 апреля 1811г." АКАК, т.IV, Тифлис 1870, д.1154, с. 759.

146 Договоры России с Востоком. Политические и торговые, собрал и издал Т.Юзефович, Санкт-Петербург 1869, с.298.

147 Акты собранные Кавказской Археографической Комиссиею (АКАК), т.I-XII, Тифлис 1866-1904.

148 АКАК. Тифлис 1869, ч. III, д. 496, с.275.

7.1. Rus Subaylarının Eserleri

Pavel Kovalevski'nin *Kafkasya'nın Rusya İşgali, Tarihi İnceleme*¹⁴⁹ adlı eseri Azerbaycan nüfusu hakkında bilgileri de içermektedir.

Nikolay Dubrovin'in *Kafkasya'da Savaşlar ve Rus Egemenliği Tarihi*¹⁵⁰ adlı altı ciltten oluşan eseri 18. yüzyılın 80'li yıllarından 1827 yılına kadar olaylarını kapsamaktadır. Eserde Kafkasya'nın Ruslar tarafından işgalinin manzarası verilmiş, onların yerel halklarla mücadelesi, sadece siyasi olaylar değil, aynı zamanda nüfusla ilgili, onların hayatı, örf ve gelenekleri, onların Rusya'nın bu toprakları işgaline kadar ve işgalinden sonraki yaşam tarzına dair bilgiler de yer almıştır. Dubrovin Güney Kafkasya'nın Müslüman eyaletleri, burada daha önce mevcut olmuş birkaç hanlık, Tatarların (Azerbaycan Türkleri - İ.M.) ve diğer halkların dinî, meişeti, köyleri, evleri, Tatar kadınının ailede durumu, düğün ve cenaze adetleri, Hanlıkların nüfusunun sosyal yapısı ve yönetim sistemi hakkında bilgiler vermektedir.

Nikolay Dubrovin *1803-1806'li Yıllardan İtibaren Güney Kafkasya*¹⁵¹ eserinde baslıca olarak siyasi olaylardan bahis etse de, burada Azerbaycan halkına, Car-Balaken Camaatlığı, İlisu Sultanlığı, Gence, Karabağ, İrevan, Bakü, Şamahı hanlıklarının durumuna dair bilgiler de yer almaktadır. Eserde 18. yüzyılın ikinci yarısına dair bilgiler de vardır. Dubrovin eserinin sonuna arşiv belgeleri de eklemiştir.

Rus askerî tarihçisi Vasili Potto'nun *Kafkas Savaşı Ayır Ayır Oçerklerde, Epizodlarda, Efsane ve Biyografilerde*¹⁵² eserinin 1. cildinin 19. yüzyılın başlarından Yermolov'un zamanına kadar, 2. cildinin Yermolov'un hakimiyet yıllarını kapsayan, 3. cildinin 1826-1828 yılları Rus-İran Savaşı'nı kapsayan kısımlarında Azerbaycan nüfusuna dair bilgiler vardır. Yazar eserinde çok sayıda arşiv vesikaları ve belgeler kullanmıştır.

1830 yılında Timofey Yaişnikov tarafından hazırlanan *Lezgi-Car Özgür Camaatlığı'nın Tasviri'nden Alıntılar*¹⁵³ eserinde 19. yüzyılın başlarında

149 Павел Ковалевский. Завоевания Кавказа Россией. Исторический очерк, Типография М. И. Акинфиева, Санкт-Петербург 1911, с.335, АМІА ТІ ЕА, inv. 8598.

150 Николай Дубровин. История войн и владычества русских на Кавказе, т.I-VI, Санкт-Петербург 1871-1888.

151 Николай Дубровин. Закавказье от 1803-1806 гг., Санкт-Петербург 1866, с.542.

152 Василий Потто. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т.II-III, вып. I, изд. второе, изд. В.Е.Березовского, Санкт-Петербург 1887-1888.

153 Тимофей Яишников. "Выдержки из описания Лезгино-Джарских вольных

Car-Balaken Camaatlığı'nın coğrafi konumu, iklimi, buraya dahil olan köyler, bahçelerin sayısı vb. hakkında bilgi verilmektedir.

7.2. Dönemin Tarihçilerinin Eserleri

Abbaskulu Ağa Bakıhanov¹⁵⁴ *Gülistân-ı İrem* eserinde ilk defa olarak Azerbaycan tarihini eski çağlardan 1813 yılı Gülüstân Anlaşması'na kadar olan döneme kadar kronolojik sırayla incelemiş Azerbaycan tarihçisidir. O, Gülüstân anlaşmasının imzalanmasına tercüman olarak katılmıştır. Onun eserinde Şirvan ve Dağistan'ın nüfusuna ilişkin bilgiler vardır.

7.3. Farsça Kaynaklar

Abdürrazzak Dünbülü *Meâsir-i Sultâniye*¹⁵⁵ eserinde Azerbaycan halkı, savaşlar sırasında istihkâmlara sığınan nüfusun durumuna dair bilgiler vardır.

8. Azerbaycan Hanlıklarının Rusya Tarafından İşgalinden Sonraki Kaynaklar

8.1. Rus Askerî Görevlilerinin Düzenlediği Genel Nüfus Listeleri

1831 yılında Hotyanovski tarafından düzenlenen Derbent Şehri'nin Kameral Tasviri¹⁵⁶ Derbent şehrinin nüfusunun sayısı, sosyal, dinî, etnik yaş içeriğinin belirlenmesinde rolü büyüktür. Tasvir aynı zamanda Derbent şehrindeki demografik değişimleri, ahalinin migrasyonunu, vergileri, ticareti ve s. hakkında önemli bilgiler vermektedir. Tasvire göre, Derbent şehrinde 1.352 aile Tatar (Azerbaycan Türkü – İ.M.), 3.981 erkek (Müslüman kadınlar genel tasvire alınmazlardı – İ.M.) yaşamaktaydı¹⁵⁷. Derbent şehrinde yaşayan 66 (223 kişi) bey ailesinden 64'ü (203 erkek) Azerbaycan Türkü, 2'si ise (her iki cinsten 20 kişi) Ermeniydi. Şehirdeki 46 (128 kişi) aileden oluşan din adamlarından 42 aile (111 erkek) Müslüman, 4 aile (her iki cinsten 17 kişi) Ermeniydi¹⁵⁸. Derbent kalesi ve çevresinde 131 aile (356 erkek) Tatar, Derbent şehrine ait olan Sabnova köyündeysen 34 aile (96 erkek) Tatar

обществ". В 1830 г. История, география и этнография Дагестана (далее ИГЭД) XVIII-XIX вв., изд. Восточной литературы, Москва 1958, с. 300-303.

154 Аббас Кули Ага Бакиханов. Гюлистан-и Ирам, ЭЛМ, Баку 1991, с.304.

155 AMIA Elyazmaları Enstitüsü'nün İlmi Arşivi, şifr XVI – 1070, inv. 5208 –

عبدالرزاق دنیلی، مائر سلطانیه، تبریز، ۱۲۴۱

156 Камеральное описание города Дербента, составленное в 1831 году коллежским регистратором Хотяновским. Государственный Исторический Архив Азербайджанской Республики (ГИААР), ф. 24, оп. 1, д. 362, лл. 1-219.

157 Камеральное описание города Дербента... лл. 1-156.

158 Камеральное описание города Дербента... лл. 201-219.

yaşamaktaydı¹⁵⁹. Hotyanovski'nin bilgisine göre şehirde yaşayan 26 Ermeni ailesi 1831 yılının genel tasvirine göre hiçbir yerde kayıtlara geçmemiştir. 19 Ermeni ailesi bura Kızlar kazasının Berekey köyünden, 2 Ermeni ailesi Heşterhan'dan (Hacı Tarkan'dan), 10 Ermeni ailesiyse Kızlar şehrinden gelmişti¹⁶⁰. Bu bilgidен şehirdeki Ermeni ailelerinin hepsinin Derbent şehrinin yerli nüfusu olmayıp, buraya sonradan yerleşmesi belli oluyor.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi'nin belgesine göre 1831 yılında eski Şamahı Hanlığı'nın topraklarında 21.076 aile Azerbaycan Türkü ve 1.822 Ermeni ailesi kayıtlara geçmiştir¹⁶¹.

8.2. Rus Askerî Tarihçilerinin Eserleri

*Nahçıvan Eyaleti'nin İstatistik Tasviri*¹⁶² Nahçıvan Eyaleti'nin nüfusu, onun sosyal, dinî, etnik içeriği, buradaki aşiretler, eyalete dahil olan şehir ve köyler, dinî, dili, nüfusun fiziksel nitelikleri, örf, gelenek ve görenekleri, eğitimi, nüfusun gelirleri, ticareti vb. incelenmesi açısından çok önemlidir.

V. Legkobıtov'un *Talış Hanlığı*¹⁶³ eseri hanlığın sınırları, şehir ve köyleri, tarım, zanaat, ziraat, hayvancılık, ipekçilik, çeltik ekimi, gelenek ve görenekleri, nüfusun dinî, dili, etnik, sosyal ve dinî içeriği, gelirleri, ticareti hakkında önemli bilgileri içermektedir.

Sergey Glinka *Azerbaycan Ermenilerinin Sınıra Göç Ettirilmesinin Tasviri*¹⁶⁴ eserinde Rus subaylarının Ermenileri Türkmençay Antlaşmasının şartlarına göre İrandan Kuzey Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesini vermiştir. Lazaryev ve onun ilgili yerlere gönderdiği Ermeni temsilciler Türkmençay Antlaşması'nı ve kendilerine verilen talimatları bozarak Ermenileri Kuzey Azerbaycan'a gönüllü olarak değil, zorla göç ettirmeye başlaması da bu esere yansımıştır. Bununla alakalı olarak Abbas Mirza iki defa Albay Lazaryev'e müracaat ederek Ermenilerin zorla göç ettirilmesine son vermesini ve Türkmençay Antlaşması'nın şartlarına uyulmasını istemiştir. Glinka göçürme işine 26 Şubat 1828 tarihinde başlanıldığını ve 11 Haziran'da sonlandığını, üçbuçuk ay içinde İran topraklarından 8249 Hristiyan – Ermeni ailesini İre-

159 Камеральное описание города Дербента... лл. 183 об.-200 об.

160 Камеральное описание города Дербента... лл. 183 об.-200 об.

161 АРДТА, фоп. 24, лис. 1, д. 328.

162 Статистическое описание Нахичеванской провинции, составленное В.Г. в тип Департамента Внешней торговли, Санкт-Петербург 1833, с. 264.

163 Легкобытов В. Талышское ханство. ОРВЗ, часть III, Санкт-Петербург 1836, с.175-252.

164 Сергей Глинка. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России. В тип. Лазаревых Института Восточных языков, Москва 1831, с. 142.

van, Nahçıvan ve Karabağ Eyaletlerine göç ettirdiğini yazmaktadır, bu da en az 40.000 kişi demektir. Göçürme işlerine hazineden 14.000 çervon, yani altın para, 400 gümüş para ayrılmıştır¹⁶⁵.

1837-1840 yıllarda İran'da bulunan Yarbay İvan Blaramberg'in *İran'ın İstatistik İcmalı* adlı eseri Güney Azerbaycan'daki Türk kökenli boyların öğrenilmesi açısından önemlidir. Örneğin, Blaramberg elat (konar göçer) Afşar taifelerinin Güney Azerbaycan'da, özellikle Urmiye civarında yaşadıklarını kaydetmektedir¹⁶⁶. 1837 – 1840 yılının bilgilerine göre Erdebil yakınlarında ve Kazvin'de toplam 8.000 aile Şahseven taifeleri yaşamaktaydı¹⁶⁷.

İ.Ogranoviç'in *İran'ın Eyaletleri. Erdebil ve Serab*¹⁶⁸ eserinde Erdebil ve Serap eyaletlerinin nüfusu hakkında verdiği bilgiler, Azerbaycan'ın bu eyaletleri hakkında yüzyılın başlarında verilen bilgileri kıyaslamak açısından önemlidir.

Rus askerî tarihçisi Vasili Potto'nun *Kafkas Savaşı Ayır Ayır Oçerklende, Epizodlarda, Efsane ve Biyografilerde*¹⁶⁹ eserinin 4. cildinin 1828-1829 yılları Türk-Rus Savaşı, 5. cildinin Paskeviç'in başkumandan olduğu zaman zarfını kapsayan kısımlarında Azerbaycan nüfusuna dair bilgiler vardır.

9. Rusya İşgalinden Sonra Azerbaycan Nüfusunun İktisadî, Ticarî, Dini, Etnik vb. Durumunu Yansıtan Kaynaklar

1829 yılının başlarında Kont Paskeviç "Erivanski"nin emri ile Kolej Asessoru İvan Şopen "Ermeni Vilayeti"nde genel tasvir nüfus sayım listesi hazırlamıştır. Elyazımı olan ve yirmi ciltten oluşan bu listenin neticeleri yazarın 1852 yılında yayınlanan *Ermeni Vilayeti'nin Rusya İmparatorluğu'na Birleştirilmesi Döneminin Tarihi Abidesi*¹⁷⁰ adlı eserinde verilmiştir. İ. Şopen'in nüfus sayım listesine göre, savaşlardan sonra "Ermeni Vilayeti"nde

165 Glinka, *age.*, s. 66-67, 76-78, 109, 131.

166 Иван Бларамберг. Статистическое обозрение Персии, составленное подполковником И.Ф. Бларамбергом в 1841 году. Типография Императорской Академии наук, Санкт-Петербург 1853, с. 14-15; Статистическое обозрение Персии, составленное генерального штаба подполковником Бларамбергом в 1841 году. Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), ф.446, оп. 1, д.177.

167 Blaramberg, *age.*, s. 15.

168 Огранович И. Провинции Персии. Ардабильская и Серабская. Без выходных данных, 1875, 235 с., с 171-178.

169 Василий Потто. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т.IV, вып. I, изд. второе, изд. В.Е.Березовского, Санкт-Петербург 1889; т.V, вып. I, тип. Окружного Штаба Кавказского военного округа, Тифлис 1889.

170 Иван Шопен. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху ее присоединения к Российской Империи, Санкт-Петербург 1852, с.991.

mevcut olan 752 köyden 521'i İrevan Eyaleti'ne, 179'u Nahçıvan Eyaleti'ne, 52'si Ordubat Dairesi'ne dahil olmuştur. Savaş sonucunda vilayetin topraklarında 359 köy ki, bunlarında 310'u İrevan Eyaleti'nde, 43 köy Nahçıvan Eyaleti'nde, 6 köy ise Ordubat Dairesi'nde harabe kalmıştır. Bu Azerbaycan köylerinin ahalişi toplu katliamlara uğramış ve vatanlarından sürülmüşlerdir. Nüfuz sayım listelemesinin sonuçlarına göre, Ermenilerin buraya göç ettirilmesine kadar vilayette 81.749 Müslüman ve 25.151 Ermeni kaydedilmektedir. Bu tarihi belge Ermenilerin toplu surette göç ettirilip getirilmesine rağmen, yerli Azerbaycanlı nüfuzun yine de büyük üstünlük teşkil ettiğini göstermektedir. Bundan başka, İ. Şopen'in nüfuz sayım listesinde ayrı ayrı yerleşim noktası üzere bölgelere göre İran'dan (35.560) ve Türkiye'den (21.666) Azerbaycan topraklarına göç ettirilen Ermeni ailelerinin sayısı ve onların hangi bölgelerde yerleştirildiği de göstermiştir¹⁷¹. Bu da nüfuz sayım listelemesinin o zamanki tarihi gerçekliği aksettiren ilk kaynak olduğunu göstermektedir.

Rusya'nın Güney Kafkasya'daki Mülklerinin İcmali'nda (RGKMI)¹⁷² Rusya işgalinden sonra Güney Kafkasya'daki Azerbaycan hanlıklarının yerinde oluşturulan vilayetlerin nüfusunun istatistikî, etnografik, topografik ve finansal açıdan icmalı verilmektedir.

*Hazar Ticareti*¹⁷³ eserinde nüfusun Hazar üzerinden yapılan ticareti yansıtılır.

1847 Yılı İçin Kafkas Takvimi'nde Tiflis, Yelizavetpol (eski Gence Hanlığı - İ.M.), Ahalsık, İrevan, Nahçıvan, Şeki, Karabağ, Şirvan, Talış, Guba, Derbent, Bakü kazalarında, Ordubad şehri ve Car-Balaken Dairesi'nde nüfusun kullandığı tartı ve ölçü birimleri, bunların rus boyutları ile ne kadar ettiği hakkında bilgi vardır¹⁷⁴.

M. Vladikin *Kafkas Boyunca Seyahat*¹⁷⁵ eserinde Tiflis'ten Bakü'ye kadar yapmış olduğu seyahat sırasında gördüklerini kaleme almıştır. Eserde İrevan, Şamahı, Bakü Guberniyalarının, aynı zamanda İrevan, Bakü şehrinin nüfusunun say ve etnik yapısı, uğraş alanları, ziraat, zanaat, hayvancılık, coğrafi konumu, iklimi, şehrin mahalleri, Tatarların hayatı, gelenekleri vb. hakkında önemli bilgiler vermektedir. Yazar bazı durumlarda 18. yüzyıla ait de bilgiler

171 Şopen, *age.*, s. 485-508, 510-518, 639-642.

172 Обзорение Российских владений за Кавказом (ОРВЗ). В статическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, ч. I-III, Санкт-Петербург 1836.

173 Каспийская торговля. Библиотека для чтения. Санкт-Петербург 1834, т.8, с.86-114.

174 Кавказский календарь на 1847 год. 1846 г, с. 114-196.

175 Путешествие по Кавказу. Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу М. Владыкина, ч. I, Тип. И.И. Родзевича, Москва 1885, с.366.

vermektedir. Onun İrevan Guberniyası'nda yaşayan Ermenilerin büyük çoğunluğunun buranın eski sakinleri olmayıp 1828 ve 1829 yılı savaşlarından conra Türkiye'den (Osmanlı Devleti –İ.M) buraya göç ettirilmişler şeklinde yazması Ermenilerin İrevan topraklarının yerli sakinleri olmadığını da kanıtlamaktadır. O, Tatar ve İranlıların Şamahı Guberniyası ve onunla komşu olan kazaların nüfusunun esas kitlesini oluşturduğunu belirtmektedir.¹⁷⁶

19. yüzyılın ikinci yarısına ait bazı eserlerde 19. yüzyılın ilk yarısında Güney Kafkasya topraklarında nüfusun toplum yapısı, devlet köylülerinin vergileri, say içeriği, tarım, toprak yapısı, Bakü Guberniyası'na dahil olan Lenkeran kazasında devlet köylülerinin ekonomik meşeti vb. hakkında bilgiler de yer almaktadır¹⁷⁷.

Boris Dorn'un Almanca olan eseri birçok yer adlarının izahını ve nüfus hakkında bilgileri içermektedir¹⁷⁸.

9.1. Arşiv Belgeleri

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi'nin belgeleri¹⁷⁹ Hanlıklar döneminde toprak mülkiyeti, vergiler hakkında bilgileri içermektedir. Bu

176 Путешествие по Кавказу..., s. 12.

177 С.П. Зелинский. Племенной состав: религия и происхождения государственных крестьян. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.II, Тифлис 1887, с.1-60; И.Л. Бахтадзе. Податное обложение государственных крестьян Закавказского края. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян, том I, типография Я.И.Либермана, Баятинская ул. д.№8, Тифлис 1887, с.1-271; А.В. Парвицкий. Численный состав государственных крестьян, Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян, т.II, Тифлис 1887, с.87-149; Д.А.Кистенев. Экономический быт государственных крестьян Ленкоранского уезда Бакинской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.VII, Тифлис 1887, с.535-764; Х.А. Вермишев. Земледелие у государственных крестьян Закавказского края, отдельный очерк из т.IV свода материалов по изучению быта государственных крестьян Закавказского края, Типография М.Д.Ростянца, Тифлис 1888, с.70; М.Н. Кучаев. Поземельное устройство государственных крестьян водворенных на владельческих землях в Закавказских губерниях. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, том I, Тифлис 1887, с.1-70.

178 Boris Dorn. Caspia-Über die Einfalle der Alten Russen in Tabaristan nebst Zugaben über dere von ihnen auf Kaspischen Meere und in den anliegenden Länddern angeführte Unternehmungen. Mémoires de L'académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg, VIIIe serie, tome XXIII, №1, St.-Pétersbourg 1875, s.424; Борис Дорн. Каспий о походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о других набегах их на побережья Каспийского моря, приложение к XXVI тому записок Имп. Акад. Наук № 1, типография Императорской Академии Наук, Санкт-Петербург 1875, с.718.

179 ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 370; f.84; 130; 181, 328.

belgeler Azerbaycan hanlıklarının Rusya İmparatorluğu tarafından işgalinden sonra Rus memurları tarafından yapılan nüfus sayım listelerini temsil etmektedir.

Rusya Devlet Askerî-Tarih Arşivi'nin belgelerinde¹⁸⁰ nüfusla ilgili bilgiler vardır.

Gürcistan Merkezi Devlet Tarih Arşivi'nin belgelerinde¹⁸¹ 1829-1838 yıllarında hazırlanan Ermeni Vilayeti'nin kameral tasvirinin yapılmasına dair dosya İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının işgal edilmesinden sonra Türkmençay anlaşmasının şartlarına göre Kaçarlar İmanı ve Osmanlı Devleti'nden buraya Ermenilerin toplu şekilde göç ettirilmesinden sonra oluşturulan ve eski İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının topraklarını kapsayan Ermeni Vilayeti'nin nüfusunun, say, etnik, dinî içeriğinin araştırılması açısından önemlidir¹⁸².

9.2. Dönemin Tarihçilerinin Eserleri

Rus askerî tarihçisi Aleksandr Şerbatov'un *General-Feldmarşal Kinyaz Paskeviç'in Hayatı ve Faaliyeti*¹⁸³ eserinin ikinci ve üçüncü ciltlerinde Azerbaycan nüfusuna ilişkin bilgiler yer almaktadır.

10. Azerbaycan Nüfusu Hakkında Bilgileri İçeren Toplu Şekilde Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

Vladimir Puturudze'nin *İran Firmanlarının Tbilisi Koleksiyası*¹⁸⁴, *Akop Paşazyan'ın Matenadaran'ın İran Belgeleri*¹⁸⁵ ve *XIV-XIX. Yüzyıllarda Matenadaran'ın İran, Arap ve Türkiye Resmi Belgeleri ve Ortadoğu'nun Sosyal-Ekonomik Hayatının Öğrenilmesinde Rolü*¹⁸⁶, *Rusya İmparatorluğu Kanunlarının*

180 РГВИА, ф. 414, оп. 1, д. 301; д. 307;

181 Gürcistan Merkezi Devlet Tarih Arşivi (GMDTA), f. 2, lis. 1, k. 1, d. 24-70.

182 Дело о проведении камерального описания Армянской области. 1829-1838 гг. Gürcistan Merkezi Devlet Tarih Arşivi (GMDTA), f. 2, lis. 1, k. 1, d. 24-70.

183 Александр Шербаков. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность, т. II, изд. В.Е. Березовского, Санкт-Петербург 1890; т. III, изд. В.Е. Березовского, Санкт-Петербург 1891.

184 Владимир Путирдзе. Тбилисская коллекция персидских фирманов, подготовка к печати, перевод, комментарий и словарь М. Тодуа, т. I, Кутаиси 1995; т. II, Тбилиси 1989, с. 176.

185 Акоп Папазян. Персидские документы Матенадарана, т. I, Ереван 1956, с. 315.

186 Акоп Папазян. "Персидские, арабские и турецкие официальные документы Матенадарана XIV-XIX веков и их значения для изучения социально-экономической жизни Ближнего Востока", XXV Международный Конгресс Востоковедов, изд. Восточной литературы, Москва 1960, с. 22.

*Tam Külliyyatı*¹⁸⁷, *Kafkas Kavimlerinin ve Yerlerinin Tasviri için Materyaller Toplusı*¹⁸⁸, *Kafkasya Devlet Köylülerinin Ekonomik Meişetinin Öyrenilmesine Dair Materyaller Toplusı*¹⁸⁹, *Kafkasya Diyarının Nüfusu Hakkında İstatistikî Veri Külliyyatı*¹⁹⁰, *Kafkasya Devlet Köylülerinin Ekonomik Meişetinin Öyrenilmesi için Materyaller*¹⁹¹, *Kafkas Arkeografik Komisyonu Aktları*¹⁹², *Kafkas Takvimi*¹⁹³, *Kafkas Müzesi Koleksiyonu*¹⁹⁴, *Kafkas Toplusı*¹⁹⁵ vb. yayınlanmış belgelerde ayrı ayrı hanlıkların arazisi, sınırları, iklimi, suları, yolları, nüfusu, tarım, millî servetleri, iç ve dış ticareti, ağırlık, boyut, para birimleri, şehirleri ve köyleri, terekeme nüfusu vb. hakkında bilgiler vardır. Fakat büyük önemi-ne rağmen, bu toplularda çelişkili ve tartışmalı hususlar da vardır.

10.1. Farsça Kaynaklar

Said Ali Kazımbeyoğlu'nun 1869 yılında Farsça yazdığı *Cevâhîrnâme-i Lenkeran*¹⁹⁶ adlı elyazısı Lenkeran, Talış arazisi hakkında çok sayıda coğrafi, ekonomik, arkeografik, nüfusla ilgil bilgiler ile zengindir. Yazarın kaynaklara eleştirel yaklaşmasına rağmen, aynı kitapta birçok yanlışlıklar da vardır.

Lenkeran hanlarının veziri (sadrâzamı) olmuş Mirze Hudaverdi'nin oğlu Mirza Ahmed'in 1882-1883 yıllarında Farsça yazdığı *Abbârname*¹⁹⁷ adlı elyazısı Lenkeran Hanlığı'nın oluşumu, arazisi, hanları, hanların İran ve Rusya ile mücadelesi, hanlığın Rusya işgalinden sonra nüfusunun durumu, nehirleri, köyleri, nüfusu, tarım vb. hakkında ayrıntılı bilgi içermektedir.

187 Полное Собрание Законов Российской Империи (ПСЗРИ), т.42, ч.2, Санкт-Петербург 1830, с.1348.

188 Сборник Материалов для Описания Местностей и Племен Кавказа (СМОМПК). Вып.46, Изд. Ассоциации Северо-Кавказских горских краеводческих организаций и Дагнаркомпроса, Махачкала 1929, с.318.

189 Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.І-V. Тифлис 1887-1888.

190 Свод статистических данных о населении Закавказского края, типография И.Мартиросянца, Тифлис 1893 (страницы без номера).

191 Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказья, т. VII, Тифлис 1887, с.764.

192 Акты собранные Кавказской Археологической Комиссией (АКАК), т.І-XII, Тифлис 1866-1904.

193 Кавказский календарь на 1847 год. 1846 г; на 1852.

194 Коллекция Кавказского Музея, том VI, ч.І-II, Тифлис 1912, с.183

195 Кавказский сборник, ч.ХVIII, Тифлис 1897, с.382-414

196 Səid Əli Kazımbəyoğlu. Cəvahirnamei-Lənkəran. Fars dilindən tərcümə Şeyxzamanlı-nındır, AMEA Əİ nəzdində Örnək nəşr, Bakı 2000, s.47.

197 Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlu. Əxbarnamə. Fars dilindən tərcümə Əli Hüseynzadəndir, Bakı 1975, s.234.

El yazısının olumsuz yönü Mirza Ahmed'in okura sunduğu rivayetlerin bir kısmını babasının dilinden naklettiği için, bazen olay ve kimlikleri karıştırmasıdır. El yazısının önemli yönü ise ikinci Rusya-İran Savaşı hakkında günümüze kadar tarihi literatürde bilinmeyen bazı ilginç ayrıntıların olmasıdır.

Hurşid Efendi'nin *Seyâhatnâme-i Hudüd* eserinde Terveger bölgesine giren köyler hakkında bilgi verilmekte, Tüleke, Mevane, Heni ve Baloğlan köylerinin Süryani Hristiyanları, geriye kalan köylerin nüfusunun Müslüman oldukları belirtilmektedir. O, Berdesur bölgesinin başkenti olan Berdesur köyünde 100'den fazla ev, köyün güneyindeki kalede Nakşibendî tarikatına ait hangâh olduğunu belirtir, hanlıklar döneminde burada bu tarikatın başkanı Halife Şeyh Sait Saleh ve onun halifelerinin olduğunu, bölgede birçok insanın şeyhe inandığını, halifenin tüm Urmiya'da otorite sahibi olduğunu, Berdesur kalesinde 400 civarında silahlı adam olduğunu yazmaktadır¹⁹⁸.

198 Hurşid Efendi. *Siyâbet-name-i-budud. Opisanie puteşestvoiya po turetsko-persidskoy granitse*. Rusçaya çev. M. A. Gamazov, Sankt-Petersburg 1877, s. 336-339.

Sonuç

Azerbaycan hanlıklarının nüfusunu yansıtan kaynakların incelenmesi nüfus hakkında belirli sonuçlara varmak fırsatı sağlar. Hanlıklar döneminde nüfus sayım listelerinin yapılmaması ahalinin sayısının netleştirilmesinde zorluklar yaratmaktadır. Birçok kaynakların Hristiyanlar tarafından yazılmış olması onlarda yanlışların daha fazla olmasına yol açmaktadır. Ancak tertiplenen istatistikî tanımlama ve yorumlar daha net kaynaklar olarak kabul edilebilir.

19. yüzyılın başlarında Kaçarlar İrani, Osmanlı Devleti ve Rusya İmparatorluğu ile Azerbaycan hanları arasındaki yazışmalarda nüfus hakkındaki bilgiler ve onların arasındaki anlaşmaları içeren vesikaların araştırılması Osmanlı Devleti, Rusya İmparatorluğu ve Kaçarlar İrani arasındaki diplomatik ilişkilerin olumlu veya olumsuz olmasının, onların arasında oluşan savaşlar veya imzalanan anlaşmaların Güney Kafkasya'daki demografik proseslere kendi etkisini gösterdiğini göstermektedir. Bilhassa 19. yüzyılın başlarında oluşan 1804-1813, 1826-1828'li yıllar Rus-İran savaşları ve 1828-1829'lu yılı Rus-Türk savaşının Güney Kafkasya'daki demografik proseslere etkisi büyüktür. Bu savaşların sonucu olarak Güney Kafkasya'ya, özellikle de Azerbaycan topraklarına Ermenilerin, sonraki yıllarda rus ve almanların göç ettirilmesi de Güney Kafkasya'daki etnodemografik prosesleri etkileyen nedenlerdendir. Aynı zamanda devletler arasındaki ve devletlerle Azerbaycanda mevcut olan Hanlıklar arasındaki savaşlar, nüfusun bir yerden başka yerlere göç etmesine, bir sıra durumlarda ise savaşlar sona erdikten sonra tekrar geri dönmelerine neden olmuştur.

KAYNAKLAR

Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Tarih Enstitüsü'nün İلمي Arşivi (AMİA TE İA). inv. 1795 (I); 1795 (II); 1795 (III); inv. 3612.

Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Elyazmaları Enstitüsü'nün İلمي Arşivi (AMİA Eİ İA), şifr XVI – 1070, inv. 5208; D-359, 9039.

Azərbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi (ARDTA), f. 24, lis 1, d. 21, d.370; f.84; f. 130, liste 1, d. 41;f. 181, f. 328.

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar; tərtibçilər S.S.Əliyarov və Y.Mahmudov, Univer. nəşr, Bakı 1989, s. 328.

Avril, Phillipe, Voyages en divers e'tats d'Europe et d'Asie. Voyage de Tartorie livre second, Fransızçadan çeviren S. Aşurbeyli, Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Tarih Enstitüsü'nün İلمي Arşivi (AMİA TE İA), inv. 477.

Babagil makberesine ait belgeler, Farsçadan çeviri T. Musevi'nindir. Belgelerin aslı AMİA TE İA, f.1, lis. 2, d. 297-303.

Babaxanov, R. Seyidov, F. Hacı Zeynalabdin, Şirvani (böyük səyyah və alim), Bakı 1961.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hattı-Humayun, No. 6680-B; No. 6721-F; 6721-C; No. 6721-F.

BOA, Tapu-Tahrir Defterleri (TTD), No. 895, Revan eyaletine mülhak Makü sancağının tahrir defteri, v. 1-41.

BOA, TTD, No. 898, Revan eyaletinin havi olduğu livalardaki has, timar ve zeametleri havi icmal defteri, v. 1-171.

BOA, TTD, No. 901, Revan livasının nüfus ve hasilatını mübeyyin mufassal defter, v. 1-585.

BOA, Tapu-Tahrir Defterleri (TTD), No. 902, Erdebil livasının nefsi-i Erdebil, Sarab, Meyane, Pervane, Kendivan, Kermrud, Heştrud, Tabtab nahiyeleri karyelerinin nüfus ve hasilatının havi mufassal defteri, v. 1-405.

BOA, TTD, No. 903, Gence eyaletinin kanunnamesi ve Gence, Berdi, Ersiber, Lori livaları nahiyeleri kurasının nüfus ve hasilatını havi mufassal tahrir defteri, v. 1-640.

BOA, TTD, No. 904, Tebriz livasının nüfus ve hasilatını havi defterin 1. cildi, v. 1-428.

BOA, TTD, No. 905, Nahcivan livasının nüfus ve hasilatını ve evkafını havi mufassal tahrir defteri, v. 1-306.

BOA, TTD, No. 907, Hemedan eyaletinin kurasının nüfus ve hasilatını mübeyyin nüfus tahrir defteri, v. 1-484.

BOA, TTD, No. 908, Tebriz livasının nüfus ve hasilatını havi defterin cild-i ikinci, v. 1-326.

BOA, TTD, No. 909, Merga livasının nüfus ve hasilatını mübeyyin mufassal tahrir defteri, v. 1-528.

BOA, TTD, No. 910, İnan'da Halhal ve Urmiye livaları nahiyeleri kurasının nüfus ve hasilatını mübeyyin mufassal tahrir defteri, v. 1-409.

BOA, TTD, No. 911, Hoy livasının nefsi-i Hoy, Çors, Gerger, Sekmanabad, Süleymansaray, Pepecik, Çaldıran nahiyeleri nüfus ve hasilatının mübeyyin mufassal tahrir defteri, v. 1-452.

BOA, TTD, No. 913, Revan Valisi Vezir İbrahim Paşa tarafından Gence, Berda ve Halhana sancaklarında tevcih olunan timarları havi mufassal tahrir defteri, v. 1-298.

BOA, TTD, No. 914, Gence eyaletinde Muhafız Hacı İbrahim ve Hacı Ali Paşalar tarafından tercih olunan timarlar havi mufassal tahrir defteri, v. 1-53.

Cook, James, *Voyages and travels trough the Russian Empire, Tartary and Part of Kingdom of Persia*, Edinburgh 1770, p. 379-383.

Dorn, Boris, *Caspia-Über die Einfalle der Alten Russen in Tabaristan nebst Zugaben über dere von ihnen auf Kaspischen Meere und in den anliegenden Länddern ansgeführte Unternehmungen*. Mémoires de L'académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg, VIII E serie, tome XXIII, №1, St.-Pétersbourg 1875.

Ərdəbil livasının müfəssəl dəftəri (araşdırmanın və transliterasiyanın müəllifi Erhan Arıklı), Bakı 2004, s. 857.

Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri (ön söz, tərcümə və qeydlərin müəllifi H. Məmmədov), Bakı 2000, s. 576.

Güldenstädt Johann Anton, *Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge*, Auf Befehl der Russisch-Kayserlichen Akademie der Wissenschaften herausgegeben von P.S. Pallas. Bd 1, Russisch-Kayserlichen Akademie der Wissenschaften St. Petersburg 1787; Bd 2, Russisch-Kayserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg 1791.

Gürcistan Merkezi Devlet Tarih Arşivi (GMDTA), f. 2, lis. 1, k. 1, d. 24-70.

Histoire des découvertes faites par divers savans voyageurs. Tome second, Avec figures, A. Berne. Chez la nouvelle Société Typographique et a la have, Chez Pierre Frederic Gosse. M.DCC, LXXXI- 1781, p.469.

Hurşid Efendi, Siyahet-name-i-hudud. Opisanie puteşestviya po turet-sko-persidskoy granitse. Rusçaya çeviri M. A. Gamazov, Sankt-Petersburg 1877, s. 336-339.

İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Ziya Bünyadov və tarix elmləri namizədi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı)), Bakı 1996, s. 184.

Krişinski Yan, Xristian səyyahın tarixi (Farsçadan tərcümə Ş. Fərzəlibəyli), Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 1995, s. 105.

Le Mamyé-Clairac Louis-André, *Histoire de Perse*, depuis le commencement de ce Sincle. t. II, Paris MDCCL (1750), s. 154

Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlu, Əxbarnamə, Fars dilindən tərcümə Əli Hüseynzadə, Bakı 1975, s. 234.

Musəvi Tağı, Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri, Azərbaycan EA nəşr, Bakı 1967, s.150.

Musəvi Tağı, Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dillində yazılmış əsərlər, Azərbaycan EA nəşr, Bakı 1965, s. 131.

Musəvi Tağı, Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər), Elm, Bakı 1977, s. 238.

Morier James Justinian Jacques, Second voyage en Perse, en Arménie et dans L'Asie-Mineure, fait de 1810 à 1816, tome second, Librairie de Gide Fils, Paris 1818, s. 293.

Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (qeydlərin müəllifi H. Məmmədov, tərcümə edənlər akademik Z. Bünyadov, H. Məmmədov), Bakı 2001, s. 376.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, C I, Ankara 1992.

Tadkirat al-muluk, A manual of Safavid administration (circa 1137/1725), Persian text in facsimile (B.M. Or.9496), Translated and explained by V.Minorsky, Professor of Persian in the University of London, Printed and Bound in Great Britain at the Worrs of W.Heffer&Sons LTD., Cambridge, England 1943, p.218; *Tezkiretü'l-Mülûk* (Fars dilindən tərcümə Rəhmanindir), AMİA TE İA, inv. 3614.

Səid Əli Kazımbəyoğlu, *Cevâhırnâme-i Lenkeran*, Fars dilindən tərcümə Şeyxzamanlı, AMEA Əİ nəzdində Örnək nəşr, Bakı 2000, s. 47.

Voyage en Arménie et en Perse, fait dans les années 1805 et 1806 par P. Amédée Joubert, Paris 1821.

Voyage en Perse fait en 1812 et 1813. Par Gaspard Drouville, Colonel de cavalerie au service de S. M. L'Empereur de toutes les Russies, Chevalier de plusieurs ordres. Librairie Nationale et Etrangere, Paris 1825.

Акты собранные Кавказской Археографической Комиссиею (АКАК), т.I-XII, Тифлис 1866-1904.

Архив Внешней Политики Российской Империи (АВПРИ), ф.77 (Сношение России с Персией - СРП), оп.1, 1726 г., д.4, д.6, д. 5 (1725), д.9, д.26.

Архив Внешней Политики Российской Империи (АВПРИ), ф. 89 (Сношение России с Турцией СРТ), оп.1, 1726 г., д. 15.

Архив Внешней Политики Российской Империи (АВПРИ), ф. 100 (Сношения России с Арменией - СРА), оп. 160/4, д. 8 (1724 г.); оп.2, 1767-1774 гг., д. 17.

Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. т.II, ч. I, Иреван 1964, док. No. 85.

Архив Государственного Совета, т.I-V, Санкт-Петербург 1869-1904.

Ахвердов Александр, “Описание Дагестана”, 1804, ИГЭД, архивные документы, под, Редакцией с.О. Косвена и Х.М. Хашаева, Москва 1958, с. 213-229.

Бакиханов Аббас Кули Ага, *Гюлистан-и Ирам*, Элм, Баку 1991, с.304.

Бахтадзе И.Л., Податное обложение государственных крестьян Закавказского края. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян, том I, типография Я.И.Либермана, Барятинская ул. д. №. 8, Тифлис 1887, с.1-271.

Белл Джон, Белевы путешествия чрез Россию в разные азиатские земли; а именно: в Испаган, в Пекин, в Дербент и Константинополь, в 3 ч., пер. с фр. Михайло Попов, тип. при Императорской Академии Наук, Санкт-Петербург 1776, ч. 1, с. VIII, 250, ч. 2, с.244, ч. 3, с.VIII, 246.

Березин Илья, Путешествие по Дагестану и Закавказью (с картами, планами и видами замечательных мест), изд. II, наполненное, ч. I-III, Казань 1850, с.128.

Березин Илья, Путешествие по Северной Персии, в типографии Губернского Правления и в Университете, Казань 1852, с.345.

Бларамберг Иван, Статистическое обозрение Персии, составленное подполковником И.Ф. Бларамбергом в 1841 году. Типография Императорской Академии наук, Санкт-Петербург 1853, 358 с.

Броневский Семён, Новейшие, географические и исторические известия о Кавказе, ч. I-II, Москва 1823, с.352; с.465.

Бурнашев Степан, Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния. Курск 1793.

Бутков Пётр, “Выдержки из проекта отчета о персидской экспедиции в виде писем”, 1796 г. ИГЭД, Москва 1958, с.200-208.

Бутков Пётр, Материалы для новой истории Кавказа. 1722-1801, ч. I-III, Санкт-Петербург 1869.

Бутурлин Дмитрий, Военная история походов Россиян в XVIII столетии, часть вторая, заключающая в себе описание Персидской войны с 1722-го по 1734-год. Сочинена на французском языке Д. Бутурлиным, флигель-адъютантом Его Императорского Величества, а переведена Гвардейского Генерального Штаба штабс-капитаном А. Корниловичем, т. IV, часть II, I половина, Печатано в Военной Типографии Главного Штаба Его Императорского Величества, Санкт-Петербург 1823, с. 255.

Бушев Петр Павлович, Посольство Артемия Волинского в Иране 1715-1718 гг. (по русским архивам) Изд. Наука, Москва, 1978, с.288.

Вермишев Х.А, Земледелие у государственных крестьян Закавказского края, отдельный очерк из т.IV свода материалов по изучению быта государственных крестьян Закавказского края, Типография М.Д.Ростианца, Тифлис 1888, с.70.

Военно-статистическое описание Ардебильского владения 1828 года. РГВИА (ВУА), ф. 446, оп. 1, д. 174, л. 1-14.

Военно-статистическое описание Мешкинской области 1828 года. РГВИА (ВУА), ф. 446, опр. 1, д. 173, лл. 1-10.

Выдержки из *Lettres curieuses et edifiantes etc. (de le Masse, Vachoud, Flerian etc* (с французского на рус. яз. перевел Абезгауз), Дневник Патера де-ля-Маза, Бушу, Флериан. АМІА ТІ ІА, inv. 471.

Гильденштедт Иоганн Антон, Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг., Петербургское Востоковедение, Санкт-Петербург 2002.

Географическое и статистическое описание Грузии и Кавказа (из путешествия чрез Россию и по Кавказским горам, в 1770, 71, 72, 73 годах). Санкт-Петербург 1809.

Гербер Иоганн Густав, Описание стран и городов вдоль западного берега Каспийского моря 1728, РГАДА, ф. Ермоловых, д. 315, л. 33; Иоганн Густав Гербер. “Описание стран и городов вдоль западного берега Каспийского моря” 1728 г, ИГЭД, Москва 1958, с. 109-110 И. “Описание стран и городов вдоль западного берега Каспийского моря” 1728 г, ИГЭД, Москва, 1958, с. 60-118.

Гербер Иоганн Густав, Описание стран и городов вдоль западного берега Каспийского моря 1728, РГАДА, ф. Ермоловых, д. 315, л. 33.

Глинка Сергей, Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России. В тип. Лазаревых Института Восточных языков, Москва 1831, с. 142.

Государственный Архив Астраханской Области (ГААО), ф. 389, оп. 1, д. 261 (1731); ф. 394, оп. 1, д. 185 (1731), д. 539, д. 1025 (1744 г.), оп. 4, д. 8 (Донесение русского консула из Персии в Государственную коллегию иностранных дел о голоде, нищете и разорении принесенных персидским шахом на подвластные ему народы), лл. 7, 16-17.

Грамоты и другие документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии. Под редакцией А.А.Цагарели (с картою Закавказья 1771 года), т. 1, Санкт-Петербург 1891.

Два рапорта о Дагестанских делах, 1802 г., РГВИА, ф. ВУА. Д. 6164, ч.23, лл.23-25 об.

Дело о проведении камерального описания Армянской области. 1829-1838 гг. Gürcistan Merkezi Devlet Tarih Arşivi (GMDTA), f. 2, lis. 1, k. 1, d. 24-70.

Дело о сокровище Тальшском ханстве, хранящимся у коменданта Каспийского морского батальона майора Ильинского 1826-1827 гг., РГВИА, ф.ВУА, д.4304.

Дело Тальшского ханства, АВПРИ, ф.77 (СРП), оп.6, д.474.

Дж. Фостер, Путешествие из Бенгалии в Англию. Перевод с франц. С. Б Ашурбейли. AMIA Tİ İA, inv. No. 380.

Договоры России с Востоком, Политические и торговые, собрал и издал Т.Юзефович, Санкт-Петербург 1869, с.298.

Дорн Борис, Каспий о походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о других набегах их на побережья Каспийского моря, приложение к XXVI тому записок Имп. Акад. Наук № 1, типография Императорской Академии Наук, Санкт-Петербург 1875, с.718.

Дренякин Иван, “Описание Ширвана”. 1796, ИГЭД, Москва, с.157-172.

Гаспар Друвиль, Путешествие в Персию в 1812 и 1813 годах. ч.II. (Географическое описание), в типографиях Августа Семена, Москва 1826, с. 182.

Дубровин Николай, История войн и владычества русских на Кавказе, т.I-VI, Санкт-Петербург 1871-1888.

Дубровин Николай, Закавказье от 1803-1806 гг., Санкт-Петербург 1866, с.542.

Записки о народах и способах провинции Ардебильской, Составлено 1828 году во время пребывания в сей провинции Российского отряда, РГВИА. ВУА, ф. 446, оп. 1, д. 172, в. 1-4.

Зейдлиц Николай, “Путешествие вокруг озера Урмии”. Вестник Императорского Русского Географического Общества (ВИРГО). Ред. В. П. Безобразова. Ч. 22. В Тип. Морского Министерства, Санкт-Петербург 1858, No. 3, (отд. 5), с. 29-68.

Зелинский С.П. Племенной состав: религия и происхождения государственных крестьян. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. II, Тифлис 1887, с. 1-60.

Зубов Платон, Картина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных ему земель в историческом, этнографическом, финансовом и торговом отношениях, ч. IV, Санкт-Петербург 1835, с. 308.

Зубов Валериан, “Общее обозрение торговли с Азией”, Русский Архив, кн. 5, 1873, с. 887.

Историографические записки о странах, лежащих между морями Черным и Каспийским (перевод с французского Федора Шашкевича), Санкт-Петербург, 1810.

Кавказский календарь на 1847 год. 1846 г, с. 114-196.

Кавказский сборник, ч. XVIII, Тифлис 1897, с. 382-414.

Камеральное описание г. Елизаветполя и его уезда за 1817 г., составленное подполковником Понаморевоном. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 60.

Камеральное описание города Дербента, составленное в 1831 году коллежским регистратором Хотяновским. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 362, уу. 1-156.

Камеральное описание жителей города Нухи Шекинской провинции за 1824 г. Составил капитаном Харченковым и поручиком Скаржинским. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 162.

Камеральное описание Елизаветпольского округа (копия), сост. в феврале 1804 г. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 10.

Камеральное описание Клисакентского армянского общества Елизаветпольского округа, составленное в 1821 г. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 93.

Карта владений Чарских обществ, глазомерно снятая квартирм. части полковником Коцебу в 1826 году, РГВИА, ф. ВУА, оп. 16, д. 18498, приложение.

Каспийская торговля, Библиотека для чтения. Санкт-Петербург 1834, т. 8, с. 86-114.

Кистенев Д.А. Экономический быт государственных крестьян Ленкоранского уезда Бакинской губернии. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. VII, Тифлис 1887, с.535-764.

Ковалевский Павел. Завоевания Кавказа Россией. Исторический очерк, Типография М. И. Акинфиева, Санкт-Петербург 1911, с.335. AMIA TE İA, inv. 8598.

Коллекция Кавказского Музея, том VI, ч. I-II, Тифлис 1912, с.183.

Корнелий де-Брюин. Извлечения из путешествия Корнелий де-Брюина, (Перевод с французского языка Абезгауз), AMIA Tİ İA, inv. 481.

Краткое военное обозрение Талышинского ханства (составил подполковник Иванов), 1816 ноябрь, РГВИА, ф. ВУА, д. 19229.

Краткое камеральное описание г. Гянджи, сост. 8 марта 1804 г. AR-DTA, f. 24, lis. 1, d. 10.

Кучаев М.Н. Поземельное устройство государственных крестьян водворенных на владельческих землях в Закавказских губерниях. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, том I, Тифлис 1887, с.1-70.

Легкобытов В. Талышское ханство. ОРВЗ, часть III, Санкт-Петербург 1836, с.175-252.

Лерх Иоганн, Путешествие, продолжавшееся от 1733 по 1735 гг. из Москвы до Астрахани, а оттуда по странам, лежащим на западном берегу Каспийского моря. Новые ежемесячные сочинения, ч. 44, Санкт-Петербург 1790, с. 85.

Лерх Иоганн, Сведения о втором путешествии в Персию в 1745-1747 гг. AMIA TE İA, inv. 490.

Лопухин Андрей, "Журнал путешествия через Дагестан" 1718 г. История, география и этнография Дагестана (ИГЭД) в XVIII-XIX вв., изд. Восточной литературы, Москва 1958, с. 6-58.

Маршал фон Биберштейн, Описание провинции, расположенных на левом берегу Каспийского моря между реками Терек и Кура, 1798. Fransızcadan Rusça'ya çeviri Sara Aşurbeyli'nindir. AMIA TE İA, inv № 466.

Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказья, т.VII, Тифлис 1887, с.764.

Мельгунов Григорий. “Поход Петра Великого в Персию”, Русский Вестник, т.110 (1874 март), с.60.

О внутреннем устройении Кубинской провинции, АВПРИ, оп. 7, д. 158, д. 159; АВПРИ оп.2, 1767-1774 гг., д. 17.

О подчинении татар населяющих Кавказский край некоторому военному устройству; Рапорт графа Чернышева главнокомандующему Отдельного Кавказского корпуса от июля 1830 года. Санкт-Петербург, РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 1030.

Обозрение Российских владений за Кавказом (ОРВЗ) (в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях), ч.I-III, Санкт-Петербург 1836.

Огранович И. Провинции Персии Ардабильская и Серабская. Без выходных данных, 1875, 235 с.

Описание магала Гюней или Анзаб в 1827 году, РГВИА, ф. 446, д. 171, лл. 1-6.

“Описание Тальшинской провинции, г. Ленкорани и вновь проектированного укрепления”, АКАК, т.IV, Тифлис 1870, д.1152, с. 757.

Описание Шекинской провинции, составленное в 1819 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова ген.-майором Ахвердовым и статским советником Могилевским, Тифлис 1866.

Описание Ширванской провинции составленное в 1820 году, по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, ген-май. Князем Мадатовым и действительным статским советником Могилевским. Тифлис 1867, л. 18-145.

“Отношение ген, Торماسова к военному министру от 19 апреля 1811г.” АКАК, т.IV, Тифлис 1870, д.1154, с. 759.

Отношение Шекинского комитета о внесении в камеральное описание жителей селения Саламчах Шекинской провинции, ранее невнесенные по бедности и обложении его податью. 1827-1829 гг. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 251.

Папазян Акоп, Персидские документы Матенадарана, т.I, Ереван 1956, с.315.

Папазян Акоп, “Персидские, арабские и турецкие официальные документы Матенадарана XIV-XIX веков и их значения для изучения социально-экономической жизни Ближнего Востока”, XXV Международный Конгресс Востоковедов, изд. Восточной литературы, Москва 1960, с.22.

Парвицкий А.В. Численный состав государственных крестьян, Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян, т. II, Тифлис 1887, с.87-149.

Переписка по рапорту Елизаветпольского комитета о возвращении бежавших за границу жителей Елизаветпольской провинции и о составлении камерального описания на них. 1813-1814 гг. ARDTA, f. 24, lis. 1, d. 43.

Петербургский Филиал Архива Российской Академии Наук (ПФАРАН), ф.3, д.20; ф.99, оп.2, д.14.

Петров. Подробная карта Талышского ханства, составленная 1829 г.

План города Ленкорана, РГВИА, ф.ВУА, коллекция 796, д.1176.

Полное Собрание Законов Российской Империи (ПСЗРИ), т.42, ч.2, Санкт-Петербург 1830, с.1348.

Потто Василий, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т. I, вып. I, изд. второе, изд. В.Е.Березовского, Санкт-Петербург 1887.

Потто Василий, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т. II-III, вып. I, изд. второе, изд. В.Е.Березовского, Санкт-Петербург 1887-1888.

Потто Василий, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т. IV, вып. I, изд. второе, изд. В.Е.Березовского, Санкт-Петербург 1889; т. V, вып. I, тип. Окружного Штаба Кавказского военного округа, Тифлис 1889.

Путешествие по Кавказу. Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу М. Владыкина, ч. I, Тип. И.И. Родзевича, Москва 1885, с.366.

Путешественники об Азербайджане (под редакцией Шахмалиева), т. I, изд. АН Азербайджана, Баку 1961, с.498.

Путешествие одного Миссионера (Voyages d'un Missionnaire de la Campagne de Yesus). Перевод с французского языка Абезгауз, АМВА ТЕ ЁА, inv. 474, s. 15.

Путуридзе Владимир. Тбилисская коллекция персидских фирманов, подготовка к печати, перевод, комментарий и словарь М.Тодуа, т.І, Кутаиси 1995; т.ІІ, Тбилиси 1989, с.176.

Российский Государственный Архив Древних Актов (РГАДА), ф.9 (Кабинет Петра І), от. 2, кн.63, отд. І, кн. 30.

РГАДА, ф.77, д.1, 1713-1714 гг.

РГАДА, ф.276.

РГАДА, ф.1261.

РГАДА, ф. Гос. Архив, д. 37, 1724-1726 гг., ч.1.

РГАДА, Ф. Ермоловых, д. 315-317, д. 319, д.322.

РГАДА, ф. Разряд XV (дипломатический отдел), д.3.

Российский Государственный Военно-Исторический Архив РГВИА, ф.52, д.288; д. 416, ч.1; ф. ВУА.

РГВИА, ф. 414, оп. 1, д. 301; д. 307.

РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч. І (О владениях в Дагестане с показанием их положения пределов городов и деревень числа домов. Звания народов и прочее).

РГВИА, ф.846, оп.16, д.18474. ч.2 (Описание Северного и Южного Дагестана, Персии, Ширванской и других Закавказских провинций, составленное майором Серебровым в 1796 г., Краткая история описание Северной и Южной части Дагестанской Персии. Учинено майором Серебровым).

РГВИА, ф.846, оп.16, д. 18479 (Описание без карты провинциям в Дагестане по Каспийскому морю лежащем: Дербентской, Бакинской, Кубинской и Куринской).

РГВИА, ф.846, оп.16, д.18486 (Краткое описание Дагестанской Персии).

РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18494.

Ртищев Николай, “Сведения о Дагестане” 1813 , ИГЭД, Москва 1958, с. 247-251.

Сборник Материалов для Описания Местностей и Племен Кавказа (СМОМПК). Вып.46, Изд. Ассоциации Северо-Кавказских горских краеводческих организаций и Дагнаркомпроса, Махачкала 1929, с.318.

Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т.I-V. Тифлис 1887-1888, 282 с.; 427 с.; 384 с.; 704 с.; 892 с.

Свод статистических данных о населении Закавказского края, типография И.Мартиросянца, Тифлис 1893 (страницы без номера).

Серебров Аверьян, “Историко-этнографическое описание Дагестана” 1796 г. ИГЭД, Москва 1958, с. 173-196.

Симонович Фёдор, “Описание Южного Дагестана”, 1796 г. ИГЭД, Москва 1958, с.138-156.

Симонович Фёдор, Описание Южного Дагестана, 1796 г. Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), ф. 846, оп. 16, д. 18474, ч.I, л. 18 об.- 19.

Сообщение путешественников XIII-XVIII вв. об Азербайджане (сост. Ямпольский), Баку 1957, т.I, АМІА ТЕ ІА, inv. 3701.

Соймонов Иван, Описание Каспийского моря и чиненных на оном Российских завоеваний; яко часть истории государя императора Петра Великого, изд. Имп. Акад. Наук, Санкт-Петербург 1763, с.379.

Спилман Джеймс, Путешествие через Россию в Персию двух английских джентльменов, которые отправились в 1739 году, имея цель изучения того, каким образом может вестись из Астрахани по Каспийскому морю торговля Великобритании (перевод с англ. Абезгуза), АМІА ТІ ІА, inv. 483.

Статистические сведения о Чарских владениях, собранные на месте полковником Коцебу в 1826 г., РГВИА, ф. ВУА, оп. 16, д. 19481.

Статистическое обозрение Персии, составленное генерального штаба подполковником Бларамбергом в 1841 году. Российский Государственный Военно-Исторический Архив (РГВИА), ф.446, оп. 1, д.177.

Статистическое описание Борчалинской дистанции (составил Коцебу), РГВИА, ф.846, оп. 16, д. 18506.

Статистическое описание Нахичеванской провинции, составленное В.Г. в тип Департамента Внешней торговли, Санкт-Петербург 1833, с. 264.

Статистические описания Шамшадильской и Казахской дистанции (составил Коцебу), РГВИА, ф.846, оп. 16, д. 18506.

Статистические сведения о Чарских владениях (собранные полковником Коцебу) 1825 г. РГВИА, ф. 846, оп. 16, д. 18498, лл. 1-11 об.

Тормасов Александр, “Выдержки из «Ведомости», содержащие сведения о численности населения Дагестана”. 1811. ИГЭД, с. 237-238.

Ханвей Джонас. Исторический очерк Британской торговли на Каспийском море, с журналом автора о путешествии из Англии чрез Россию в Персию и обратно через Россию, Германию и Голландию (перевод с англ. яз Л.М. Кирякова), т. I, AMIA TE IA, inv. 155; т. II, AMIA TE IA, inv.158.

Чирикеев Василей, Ведомость сколько и чего и в которых местах в Персии берется пошлин или вместо оных рахдаров, АВПРИ, ф. Сношении России с Персией, 1745, д. 18, л. 773-776.

Шопен Иван, Исторический памятник состояния армянской области в эпоху ее присоединения к Российской Империи, Санкт-Петербург 1852, с.991.

Шербатов Александр, Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность, т. II, изд. В.Е.Березовского, Санкт-Петербург 1890; т. III, изд. В.Е.Березовского, Санкт-Петербург 1891.

Эльтон Джон, Путешественные записки мистера Эльтона от Москвы до Решта (перевод с англ. яз. Л.М.Кирякова), AMIA TE IA, inv. 155.

Яишников Тимофей, “Выдержки из описания Лезгино-Джарских вольных обществ”. В 1830 г. ИГЭД. XVIII-XIX вв., изд. Восточной литературы, Москва 1958, с. 300-303.

AMIA Elyazmaları Enstitüsü'nün İlmi Arşivi, şifre XVI – 1070, inv. 5208 – 1241, تبریز، مائثر سلطانیه، تیریز، ۱۲۴۱ – 5208.

حاجی زین العابدین شیروانی. ریاض السیاحة، تهران، ۱۳۳۹، ۹۱۰ ص.

حاجی زین العابدین شیروانی. بسطان السیاحة.

